

## I. Biografieën / Biographies

JORIS DEDEURWAERDER

«Professor Speleers. Een biografie»

[Studies over de Eerste Wereldoorlog 8]

Perspectief Uitgaven/Academia Press, Antwerpen/Gent, 2002, 900 p.

“Ik heb een zware tol betaald aan Vlaanderen”, zo sprak Raymond Speleers (1876-1951) in een interview tijdens zijn gevangenschap vanwege collaboratie met de Duitse bezetters in de Tweede Wereldoorlog.

Speleers was een zeer kundig oogarts, hoogleraar aan de door de Duitsers in 1916 vernederlandste universiteit van Gent en opnieuw hoogleraar te Gent in de jaren 1940-1944. Maar hij was meer dan geneesheer. Stammend uit een milieu van kleine middenstanders en lagere ambtenaren kon hij in Leuven studeren en raakte hij als velen van zijn generatie intensief betrokken bij de Vlaamse emancipatiestrijd. Hij was in Gent actief in het Algemeen Nederlands Verbond en hij speelde een belangrijke rol in de Vlaamse Wetenschappelijke Congressen. Hij was de drijvende kracht in de Oost-Vlaamse afdeling van het katholiek Oud-hoogstudenten Verbond en *last but not least* een van de vooraanstaande leden van de Tweede Hogeschoolcommissie.

Na de Duitse bezetting in 1914 bleef hij aanvankelijk trouw aan België. Toch liet hij zich in 1916 overhalen hoogleraar te worden aan de zgn. 'Von Bissing universiteit'. Met de verdere activistische 'avonturen' als de Jong Vlaamse beweging, de Raad van Vlaanderen en zaken als bestuurlijke scheiding en een zelfstandig Vlaanderen liet hij zich niet in.

In 1918 vluchtte hij, letterlijk door de achterdeur, omdat zijn huis met plundering werd bedreigd en week hij met zijn gezin uit naar Nederland. Daar bouwde hij na enkele moeilijke jaren in Eindhoven weer een bloeiende medische praktijk op. Hij hield contact met zijn oude activistische vrienden in Nederland en elders, maar was toch niet erg actief op politiek gebied. Hij hoorde niet tot de groep rond het tijdschrift Vlaanderen van Josué de Decker. Zijn anti-Belgisch gevoel ontwikkelde zich wel sterker en ging vergezeld van een groeiend Groot-Nederlands idealisme. Uiteindelijk koos hij in de jaren dertig voor het Vlaams Nationaal Verbond van Staf de Clercq. Tegelijk ontwikkelde hij meer contacten met Duitsland, maar hij bleef altijd vaag over zijn aanvaarding van nationaal-socialistische idealen en uitte zich ook niet duidelijk over het rassenideaal van de nationaal-socialisten. Er was bij hem wel een zeker antisemitisme aanwezig, maar die anti-gevoelens betroffen ook de vrijmetselarij.

In mei 1940 zag hij niet alleen een Nieuwe Orde maar ook een nieuwe tijd aanbreken. Hij verbond zich volledig met het VNV en zijn leider en werd weldra lid van de Raad van Leiding. Hij bleef dat ook later onder Hendrik Elias. De door de Clercq al onmiddellijk uitgeroepen collaboratie heeft hij volledig aanvaard en hij bleef deze trouw tot het einde in 1944. Oppositie binnen het VNV, tegen de werving voor de SS bijvoorbeeld, heeft Speleers niet gevoerd. Tegelijk keerde hij terug naar Gent, waar een betrekking als hoogleraar in de oogheelkunde vacant was. Speleers ging deze vacature invullen. Na de oorlog werd hij uiteindelijk tot twintig jaar buitengewone hechtenis veroordeeld en

al ernstig ziek, overleed hij in gevangenschap.

Joris Dedeurwaerder heeft het leven van deze flamingant uitvoerig en grondig gedocumenteerd beschreven. Er is geput uit familiearchieven en met name de in 1944 in beslag genomen papieren, nu berustend bij het Auditoraat-generaal, leverden veel op. De persoon Speleers en zijn belevenissen zijn ingebed in de Vlaamse en Belgische geschiedenis, waarbij de schrijver de recente historische publicaties heeft geraadpleegd. Dedeurwaerder heeft een zekere bewondering voor Speleers, maar heeft absoluut geen hagiografie of apogetische studie geschreven; hij plaatst de collaboratie in beide wereldoorlogen zeker niet in het 'alles voor Vlaanderen'-kader. Voor Speleers was dat wel het geval, maar het ontslaat de auteur en de lezer er niet van kritische kanttekeningen te plaatsen en dat gebeurt ook.

Het blijft verbazingwekkend dat met name bij de keuze voor het VNV elke kritiek op het totalitaire karakter van het nationaal-socialisme en zijn verderfelijke rassenleer ontbreekt. Verbazingwekkend omdat Speleers een zeer intelligent en breed ontwikkeld man was en zeer belezen was ook buiten zijn vakgebied. Hij had grote belangstelling voor psychologie en dergelijke en publiceerde een niet onbelangrijke studie over Therese Neumann.

Voor een deel kan de collaboratie verklaard worden door het gevoel door de Belgische staat in steek gelaten te zijn. We zien dat bij meer activisten, die eigenlijk al vóór 1914 hun vertrouwen in de Belgische staat verloren hadden. Daarnaast zien we bij Speleers bewondering voor Duitsland

al voor 1914 en een duidelijke afkeer van Frankrijk en Engeland. Zijn Groot-Nederlandse idealen zijn sterk en worden in het interbellum sterker, maar blijven toch gericht op de taal. De politieke vormgeving is vaag. In de Tweede Wereldoorlog formuleert hij een soort driedelige federatie tussen Noord-Nederland (protestant), Zuid-Nederland (katholiek) en Vlaanderen onder Duitse hegemonie. De Walen zouden mogen kiezen voor of tegen aansluiting. Aan de zogeheten Dietse oppositie tegen de VNV-leiding deed Speleers niet mee.

Maar bij Speleers' keuze voor de collaboratie zal ook zijn karakter een rol gespeeld hebben. Hij was niet alleen intelligent, maar ook trouw aan zijn vrienden en tegelijk koppig, ijdel en egocentrisch. Hij zag in dat het met het 'tweede activisme' fout ging, maar hij bleef. Was dat uit trouw, vanuit een zeker fatalisme of toch door een gebrek aan politieke werkelijkheidszin? De Deurwaerder maakt daar geen keuze en dat lijkt me terecht. Aan de rijke oogst aan biografieën die in de laatste jaren in Vlaanderen en over Vlamingen zijn verschenen heeft De Deurwaerder een substantieel werk (letterlijk en figuurlijk) toegevoegd.

*Pieter van Hees*

JEAN-MARIE DELAUNOIS  
«Dans la mêlée du XX<sup>e</sup> siècle. Robert Poulet, le corps étranger»

Erpe, Éditions De Krijger, 540 p.

Figure emblématique de la collaboration intellectuelle belge francophone, Robert Poulet (1893-1989) a fait l'objet de plusieurs études signées Jacques Willequet et Alain Dantoing, deux historiens

captivés par l'esprit corrosif de ce "fasciste modéré" et travaillant à la réhabilitation de l'incivique proscrit. Jamais toutefois, une biographie générale n'avait été réalisée. Le personnage, pourtant, le mérite. Romancier, essayiste et critique, il a participé de très près, dans l'Entre-deux-guerres, à de nombreux groupes, revues et mouvements tant littéraires que politiques (*Sélection, Nord, Le Disque vert, Le Manifeste du lundi, La Revue réactionnaire, Cassandre, Le Nouveau Journal*, etc.). Dans les années 1930, il se fait le théoricien du "fascisme occidental" : ni italien, ni nazi, mais enraciné dans la tradition monarchique nationale. En 1940, il devient une figure de proue de la presse collaborationniste en prenant la direction du *Nouveau Journal*, selon lui par fidélité au Roi. À la Libération, il est condamné à mort. L'affaire provoque beaucoup de remous car Poulet assure avoir eu l'aval du secrétaire du Roi, le comte Capelle, lors de la fondation du *Nouveau Journal*. Sa peine sera commuée en détention perpétuelle. Considéré sans doute comme trop encombrant en prison, il est libéré après cinq ans d'incarcération. Exilé à Paris, il occupera durant quinze ans la fonction de conseiller aux éditions Plon, tout en participant aux revues les *Écrits de Paris* et *Rivarol*. Jusqu'à sa mort, il donnera au journal satirique *Pan*, sous le pseudonyme de Pangloss, des critiques littéraires très prisées par toute une frange de l'intelligentsia belge.

Cet ultime biographe, licencié en histoire de l'Université catholique de Louvain, qui a précédemment consacré un ouvrage à cet autre collaborateur que fut José Streel, s'est donné comme projet de redorer le blason de l'intellectuel Robert Poulet et de rendre ses lettres de noblesse à une œuvre litté-

raire qu'il estime injustement délaissée. Pour ce faire, il a pu s'appuyer sur l'abondante documentation que lui a léguée feu Alain Dantoing et accéder à des sources demeurées jusqu'à présent à l'abri des regards historiques indiscrets : les archives de Poulet lui-même, comprenant son journal inédit. Il a également pu consulter le fort convoité journal de Paul Werrie, autre intellectuel collaborateur qui fut l'ami de Poulet. Rien de ce qui a été écrit par et sur Poulet ne lui a donc échappé. En ressort-il un éclairage neuf sur l'homme, l'intellectuel et l'écrivain ?

Force est de constater que l'auteur est fasciné par l'homme qu'il étudie et le plus souvent acquis à ses arguments. Plus d'une fois, on le surprend à se faire le zéléateur de la pensée de Poulet par l'entremise de Poulet; on ne distingue plus qui s'exprime sous sa plume. Les mémoires de l'intéressé servent le plus souvent à expliquer les attitudes et prises de positions, ce qui donne lieu à des confusions chronologiques. Ainsi, par exemple, les sentiments et ressentiments de l'ancien poilu dans l'Entre-deux-guerres sont explicités à partir d'écrits datant des années 1970-1980. Traité dans ce sens, le récit se construit dans un esprit téléologique et néglige d'interroger les positions successives de l'individu dans un espace en devenir et soumis à d'incessantes transformations, ce que Pierre Bourdieu appelait la trajectoire. Les engagements ne sont pas expliqués à partir du contexte historique et social général. La famille et les lieux ne sont pas explorés. L'histoire de la famille Poulet, survolée en quelques pages (p. 18-21), n'occasionne pas une anamnèse fouillée propre à instruire le lecteur sur l'héritage social et symbolique

reçu, ni sur les liens affectifs. Pas une ligne n'est réservée à la mère, à la famille de cette dernière et aux relations maternelles. C'est particulièrement dommageable quand on sait le rôle qui incombe aux mères dans l'éducation religieuse et dans les phénomènes de croyances en général. Les différents lieux d'habitation – forcément instructifs de l'univers immédiat et de l'espace social – ne sont pas véritablement reconstitués. De même, ce n'est qu'en fin de volume qu'on trouvera évoqués les rapports avec Georges Poulet (qui porte également le pseudonyme de Georges Thialet), critique littéraire de renommée qui a pourtant été très présent dans la vie de Robert, puisque les deux frères travaillent en tandem lors de la création de *La Revue réactionnaire*.

Le capital scolaire aurait également mérité une attention plus soutenue. Une seule ligne est réservée aux études secondaires accomplies au collège jésuite Saint-Servais de Liège (p. 21). Une analyse de la formation intellectuelle reçue dans cet établissement, qui à l'époque était un vivier de diffusion de la pensée de Charles Maurras, tombait pourtant sous le sens. La filiation avec les théories politiques, éthiques et esthétiques de l'idéologue n'est, en outre, pas mise en relief. De manière générale, se basant sur les seules paroles de Poulet, l'auteur ne parvient pas réellement à dresser un portrait de son cheminement idéologique. Sans le 'classer' de manière arbitraire, il eut fallu le situer dans l'arborescence des courants de droite et d'extrême-droite (anarchisme de droite, fascisme, conservatisme, réaction, etc.) et dégager les parentés théoriques de manière plus claire (avec Maurras, Céline, Lemaître, etc.). Pour décrire les idées de

Poulet après-guerre, l'auteur se contente de reproduire une série de citations sur des sujets divers (l'antisémitisme, la Belgique, la nouvelle droite, la réaction, etc.) sans commentaire critique ni synthèse. Le vécu religieux, dont la singularité mérite d'être soulignée, n'est pas d'avantage analysé. Vraisemblablement, Jean-Marie Delaunois craint de corrompre les idées de Poulet et s'emploie à en isoler chaque élément, perdant un lectorat demandeur d'interprétation. Bâti comme une plaidoirie (constellée de points d'exclamations), le propos vise à distinguer systématiquement toutes les prises de positions du sujet pour en déforcer – en extirper – le caractère anti-éthique (notamment concernant l'antisémitisme). Ce procédé visant à 'noyer le poisson' irrite souvent.

*Cécile Vanderpelen*

LEO MOLENAAR

«De rok van het universum. Marcel Minnaert, astrofysicus, 1893-1970»

Uitgeverij Balans/Uitgeverij Van Halewyck, 2003, 602 p.

De hoogbegaafde bioloog en fysicus Marcel Minnaert was als student en jonge academicus al voor 1914 actief in de radicale vleugel van de Vlaamse beweging. Hij werd in 1916 de jongste en vermoedelijk een van de meest briljante hoogleraren aan de op initiatief van gouverneur-generaal von Bissing vernederlandste Gentse universiteit. Hij nam in 1918 de wijk naar Nederland, vond er spoedig aan de universiteit in Utrecht een baan bij het Heliofysisch Instituut van Willem Henri Julius (1860-1925). In 1925 promoveerde hij in de fysica en speelde vervolgens een belangrijke rol in de pioniersjaren van het

vak 'astrofysica'. Nog terwijl hij in Nederland een indrukwekkende wetenschappelijke carrière opbouwde, bleef hij gedurende een 15-tal jaar bijzonder actief in de kring van de uitgeweken veroordeelde Vlaamse activisten. Daarbij bleef hij een steile anti-Belgische houding aannemen: "Hij koos consequent voor de rechte lijn, de moeilijkst begaanbare weg en de meest anti-Belgische politiek" (159).

Des te verwonderlijker leek zijn optreden in 1936, toen hij onder het zingen van "De Vlaamse Leeuw" bij de onthulling van een monument voor de activistische dichter René Declercq in het Lage Vuursche, samen met beeldhouwer Jozef Cantré, de gebalde vuist opstak, als protest tegen het fascistisch gedoe van de talrijk opgekomen NSB'ers en VNV'ers. Helemaal verrassend was dat eigenlijk niet. In 1915 had hij in Leiden fysica gestudeerd en hij was er hartelijk opgenomen in een kring van marxistische wetenschappers, onder wie ook de historicus Jan Romein, "briljante tijdgenoten met een kritische blik, die" – anders dan de flamingantenkring waar Minnaert vooralsnog thuis was geweest – "niet behept waren met heldenverering en idolatrie" (104). Sinds de jaren twintig was hij bevriend met zijn communistische collega-astronoom Anton Pannekoek (1873-1960). Bij het horen van Minnaerts naam fronsten ook Nederlandse burgerlijke kringen sinds het incident de wenkbrauwen en hij werd door hen als "communist" bestempeld. Toch ging de regering in 1937 in op het voorstel van zijn faculteit en van de curatoren van de Utrechtse universiteit en benoemde zij hem tot hoogleeraar in de astronomie. Minnaert had de voorkeur gegeven aan een benoeming in Utrecht, met de opdracht er de

Sterrenwacht om te bouwen tot een volwaardig onderzoeksinstituut, boven een hem op hetzelfde ogenblik aangeboden leerstoel aan de universiteit van Chicago. Onder zijn leiding ontwikkelde het Utrechtse instituut zich tot een internationaal centrum van spectrofotometrisch zonneonderzoek. Minnaerts *Photometric Atlas of the Solar Spectrum* (1940) wordt nog steeds als een standaardwerk beschouwd. Hij had ondertussen ook vermaardheid verworven als pionier van de natuurkundedidactiek, door talloze lezingen aan volksuniversiteiten en vooral door de publicatie van het originele *De Natuurkunde van 't Vrije Veld*, een klassiek geworden en veelvuldig herdrukt en vertaald handboek waarmee hij wilde bijdragen tot de popularisering van de interesse voor proefondervindelijke natuurkunde.

Op het einde van het interbellum en tijdens de Tweede Wereldoorlog hield hij zich verre van zijn opnieuw collaborerende voormalige activistische medestanders. Hij protesteerde in zijn colleges publiek tegen de verwijdering van joodse collega's en werd als gijzelaar geïnterneerd in het bekende kamp te Sint-Michielsgestel. Na 1945, in de periode van de Koude Oorlog, bevond hij zich helemaal aan de andere zijde van het politieke spectrum. Actief betrokken bij het weldra als 'links' gekwalificeerde Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, zette hij zich in voor vrede en wetenschappelijke samenwerking en werd door de BVD als een communistische *fellow traveller* beschouwd. Als zestigjarige steunde hij – ofschoon op de hoogte van de invloed van de Sovjet-Unie op deze activiteiten – het werk van de Wereldvredecongressen en de Nederlandse Vredesraad,

die zich keerde tegen de atoomwapenwedloop, de Amerikaanse atoombom en de Duitse herbewapening. Na Chroestsjows onthullingen over de wandaden in de Stalinperiode formuleerde de partijloze Minnaert op uitnodiging van de CPN (Communistische Partij Nederland) in een brief zijn kritiek op de partij: “gebrek aan vrij denken en gebrek aan waarheidsliefde” (385). Zijn politieke houding leidde ertoe dat Minnaert, in 1957-1958 aan de beurt voor verkiezing tot secretaris van de Senaat en rector magnificus, niet het vertrouwen kreeg van zijn collega’s. In december 1968 werd hij gesignaleerd in een Vietnamdemonstratie.

In 1947 verleende de Engelse *Royal Astronomical Society* hem de *Gold Medal*, de hoogste astronomische onderscheiding in de wereld en in 1951 kreeg hij – in Utrecht, omdat de VSA een visum geweigerd hadden – van de Amerikaanse *Astronomical Society of the Pacific* de *Catherine Bruce Medal*, de tweede hoofdprijs van de astronomie. Een planetoïde tussen Mars en Jupiter en een krater op de achterkant van de maan dragen zijn naam.

Een al bij al schitterende loopbaan, maar een gecompliceerde persoonlijkheid. Minnaerts biograaf Molenaar – leraar, chemicus-didacticus en historicus – heeft er waarachtig een klinisch psycholoog en psychotherapeut moeten bijhalen om tot een inzicht te komen in Minnaerts ontwikkeling. Dat resulteert in het “expliciet psychologisch commentaar” in de “momentopname” waarmee hij elk van de drie delen van het werk besluit.

Minnaerts persoonlijkheid was in belangrijke mate het product van de vreemd-

soortige opvoeding die hij van zijn vader Jozef, normaalschoolleraar, en van zijn moeder Jozefina van Overberge, normaal-schoollerares, had meegekregen. De biograaf heeft veel informatie gehaald uit de honderden bladzijden van het dagboek dat eerst de vader, later moeder Minnaert, vanaf de geboorte bijhielden en waarin zij zowel de vorderingen van het kind als hun pedagogische ambitie en aanpak noteerden. Vader Jozef, een broer van de liberale pedagoog en Willemsfondser Gillis Minnaert (1836-1919), observeerde voortdurend zijn zoon en beschreef hoe hij al van in diens prilste jeugd de natuuronderzoeker in hem probeerde te stimuleren. Ondertussen voerden de geëngageerde ouders het woord op protestvergaderingen tegen de in hun ogen onrechtvaardige oorlog die de Engelsen tegen de Boeren voerden en probeerden zij hun zoon een pacifistische levenshouding bij te brengen. Na de vroege dood van vader Jozef zette de moeder – door Paul Fredericq als een “zottin” bestempeld – het opvoedingswerk voort: Marcel leerde timmeren en piano spelen, studeerde buiten de schooluren Italiaans en Scandinavische talen, werd thuis in een laboratorium aan het werk gezet, maakte met zijn moeder “studiereizen” naar Parijs en Duitsland, waar ze opera’s zagen, enz.

Aan het Gentse atheneum had Marcel als leraar Hippoliet Meert, stichter van het Algemeen Nederlands Verbond en de spilfiguur in de strijd voor de ‘Vlaamse Hogeschool’. Hij was er lid van De Heremans’ Zonen en zo werd hij actief in de Vlaamse scholierenbeweging. Terwijl hij in 1910-1914 aan de Gentse universiteit biologie studeerde, bereikte de strijd voor de

vernederlandsing een hoogtepunt. Als student en studentenleider ontwikkelde hij, in de kring van de door een jongere generatie flaminganten naar de zijlijn verdrongen Julius Mac Leod en onder sterke invloed van de dweperige dominee Jan Derk Domela Nieuwenhuis (evenals Minnaert een geheelonthouder, niet-roker en vegetariër), een radicaal flamingantisch discours gekenmerkt door wantrouwen in de toenmalige leiders van de Vlaamse beweging, de partijpolitiek en de parlementaire democratie. Zoals blijkt uit hun begin 1914 opgericht blad *De Bestuurlijke Scheiding* verwachtten de jongelui na de recente politieke nederlagen van de flaminganten bij de parlementaire behandeling van de legerwet, de schoolwet en de vernederlandsing van de Gentse universiteit, “hun heil van persoonlijke studie, charismatisch optreden en een plotselinge autoritaire verandering van de verhoudingen” (88).

De biografie bevestigt dat er net voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, niet alleen in de katholieke rangen (Reimond Speleers, Alfons Sevens), maar ook bij de vrijzinnigen, georganiseerde kringen waren van Vlaamsgezinden op wie de bekende voormannen geen vat meer hadden.

Niettemin zou er vanwege de overgrote meerderheid van de Gentse flaminganten keihard weerwerk komen toen de groep rond *De Bestuurlijke Scheiding*, kort nadat Gent door de Duitsers was bezet en nog voor de Duitsers zich zelf een duidelijk idee hadden gevormd van de te voeren *Flamenpolitik*, samenzweerderig de koppen bijeenstak en onder leiding van Domela de politieke pressiegroep “Jong

Vlaanderen” oprichtte, met als programma “de van Germaans standpunt noodzakelijke aanhechting van de Nederlands sprekende gedeelten van België en Noord-Frankrijk bij Duitsland” (93). Als gevolg van hun betrokkenheid bij de redactie van de met Duits geld gepubliceerde krant *De Vlaamsche Post* werden Domela en Minnaert tijdens een dramatische vergadering uit het bestuur van het Gentse Algemeen Nederlands Verbond gezet. Ook met medewerking aan de vernederlandsing van de universiteit zal de wereldvreemde en politiek onrijpe Minnaert het allicht minder moeilijk hebben gehad dan de eveneens met het Gentse liberale establishment gebrouilleerde Willem de Vreese en veel minder dan de katholiek Dosfel. Zijn standpunt ten aanzien van het nationalisme en de nationaliteitenproblemen, de verdeling van de arbeid én van de vrouwenbeweging verantwoordde hij in diverse artikelen op grond van Kropotkins leer van het ‘wederkerig dienstbetoon’. Als docent ging hij met innoverende onderwijsmethodes ondertussen helemaal op in zijn professoraat, blind voor de ellende in de bezette stad buiten de universiteitsmuren.

Wereldvreemdheid en gebrekkig inzicht in de reële machtsverhoudingen kenmerkten ook Minnaerts politieke optreden in zijn later leven. Interessant, en slechts te verklaren vanuit zijn vrijzinnige achtergrond, zijn pacifistische opvoeding en zijn ruime belezenheid, is ongetwijfeld zijn evolutie van een nationalistische naar een internationalistische overtuiging. Overigens was hij bepaald niet de enige oud-activist die in de jaren dertig bezwaren had tegen de

verrechtsing van het Vlaams-nationalisme. De Oostendse oud-leraar Frans van den Weghe bijvoorbeeld huldigde in een gedicht de republikeinse bestrijders van Franco. Ook de katholiek Adelfons Henderickx haalde in 1933 de neus op voor het fascisme van het VNV.

De Nederlandse biograaf beschrijft met groot inlevingsvermogen de ontwikkeling van de Vlaamse beweging tussen 1900 en 1945. In dit levensverhaal – de titel is ontleend aan een vers van Lucébert – gaat Molenaar ondertussen ook uitvoerig in op Minnaerts academische carrière en weet hij de betekenis van diens prestaties te duiden in het kader van de wetenschapsgeschiedenis. Ook het huwelijk en het gezinsleven van de Minnaerts krijgt ruime aandacht.

Bij de lectuur van deze erudiete publicatie wordt men er zich van bewust hoezeer bij historische gebeurtenissen de persoonlijkheid van de betrokken actoren van doorslaggevende betekenis kan zijn. Ofschoon de grote lijnen van het verhaal nu wel vaststaan, zouden degelijke biografieën van de andere Gentse hoofdrolspelers (Fredericq, Mac Leod, De Bruycker, Dosfel) ongetwijfeld nog meer licht werpen op het ontstaan van het activisme, dat hoe dan ook een keerpunt in de Belgische geschiedenis is geweest.

*Joris Dedeurwaerder*

## *II. Théorie de l'histoire / Theorie van de geschiedenis*

ELS WITTE

«Over bruggen en muren. Hedendaagse Politieke  
Geschiedenis en Politieke Wetenschappen  
in België (1945-2000)»

[Sociologie Vandaag, vol. 7]

Leuven, Universitaire Pers, 2003, 175 p.

Het gebeurt niet zo vaak dat er in België grondig wordt nagedacht over de historische discipline en haar verhouding tot andere vormen van wetenschapsbeoefening. Het boek van VUB-hoogleraar Els Witte is alleen daarom al een belangrijke aanwinst. Maar ook om een andere reden springt het in het oog. Haar boek kwam tot stand als gevolg van een lessenreeks in het kader van de Binnenlandse Franqui-leerstoel die ze tijdens het academiejaar 2000-2001 aan de Katholieke Universiteit Leuven hield. Ondanks de afbrokkelende verzuiling zal het in België nog even duren vooral een dergelijke onderneming niet meer automatisch als een opvallend verschijnsel wordt waargenomen. Els Witte behandelt in haar boek de ontwikkeling van de politieke contemporanistiek – de geschiedschrijving over de politiek tijdens de ‘Nieuwste Tijd’ – en van de politieke wetenschappen in België sinds de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast bespreekt ze de mogelijkheden van samenwerking tussen beide disciplines.

In een eerste hoofdstuk bespreekt Witte ontstaan en ontwikkeling van de contemporaine geschiedschrijving in België als een aparte discipline die zich van de algemene geschiedenis losmaakt. Dit doet zij door de ontwikkelingen in kaart te brengen die zich aan alle

grote Belgische universiteiten (Brussel, Gent, Leuven, Luik, en dat zowel aan Nederlands- als aan Franstalige kant) hebben voorgedaan. Deze ontwikkelingen worden in termen van 'verzelfstandiging' en 'verwetenschappelijking' beschreven. In het eerste geval gaat het om het ontstaan van een aparte historische subdiscipline. In het tweede geval gaat het om verschijnselen als professionalisering en academisering. Een netwerk van instellingen – vakgroepen, tijdschriften, verenigingen, congressen – wordt in het leven geroepen om de aparte status van de hedendaagse politieke geschiedschrijving mee te onderbouwen. De auteur brengt dat in verband met ontwikkelingen in het buitenland (Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland) maar moet vooral vaststellen dat Belgische academici veel voorbeelden uit het buitenland eerder geruisloos, zonder veel nieuwlichterij, overnemen, in plaats van echt trendset- tend te zijn. Zij plaatst het werk van Belgische contemporaine historici in een heel breed internationaal kader, en zoekt verbindingslijnen met bijvoorbeeld de *Annales*, de *linguistic* en *cultural turn*, Bourdieu. Hoe die beïnvloeding nu precies tot stand is gekomen, blijft echter meestal moeilijk te achterhalen en dat kan door de auteur ook niet echt duidelijk gemaakt worden. Dat hoeft ook niet te verwonderen. Onder Belgische historici is er niemand geweest die op internationaal vlak en op een theoretisch niveau een leidinggevende rol heeft gespeeld. Er kan dus ook geen discussie plaats vinden met voorbeelden uit het buitenland. Hier is eerder sprake van een algemeen referentiekader, waarbinnen Belgische historici zich kunnen oriënteren.

In een tweede, maar iets omvangrijker hoofdstuk komt de ontwikkeling van de Belgische politieke wetenschappen aan bod. Op een vergelijkbare manier behandelt Witte het proces van verzelf- standiging en verwetenschappelijking van deze discipline. Zij bespreekt daarbij de theoretische en methodologische kaders – de 'doxa' – van de politieke wetenschappen, waarbij ruime aandacht wordt geschonken aan de beïnvloeding door buitenlandse auteurs. Witte stelt daarbij vast dat vooral in de eerste naoorlogse decennia de schei- dingslijn tussen geschiedenis en politieke wetenschappen niet haarfijn te trekken was. Pas nadien kwam daar verandering in met de opkomst van meer a-historisch, structuralistische en systeemtheoretische benaderingen. Politieke wetenschappen gingen zich ook maatschappelijk profileren, en wensten de nuttigheidswaarde van het onderzoek voor de eigentijdse samenleving te benadrukken. Daarbij kwam geen historische oriëntatie meer van pas. Met de afname van het geloof in de grote modellen – de post-modernistische *cultural turn* in de politieke wetenschap- pen – nam het belang van een de his- torische benadering weer toe. Vervolgens gaat de auteur na hoe de politieke wetenschappen zich aan de verschillende universiteiten hebben geïnstitutionaliseerd, en hoe ze zich geleidelijk hebben losgemaakt van zusterdisciplines (recht, filosofie en sociologie). Ook binnen de politieke wetenschappen heeft zich een proliferatie voorgedaan en zien we het ontstaan van verschillende subdisciplines, zoals bij voorbeeld het verkiezingsonderzoek, de polemologie, de Oost-Europa-studies, de studie van staats- vormingsprocessen en van internationale betrekkingen.

In een derde hoofdstuk gaat Witte na wat de vormen en domeinen van interactie en samenwerking (kunnen) zijn tussen Belgische contemporanisten en politieke wetenschappers. Dat kan een gemeenschappelijk gebruik van theoretische modellen zijn. Historici kunnen consumenten worden van theorieën en modellen uit de politieke wetenschappen. Politieke wetenschappers kunnen de historische dimensie gebruiken voor hun onderzoek. Maar veel vaker nog zijn het bepaalde onderwerpen die aanleiding geven tot samenwerking. De geschiedenis en de politieke structuur van België geven daar voldoende aanleiding voor. Voorbeelden zijn nationalisme en nationale staat, kapitalisme en neo-corporatisme, breuklijnenmodel versus pacificatiedemocratie, verkiezingen en buitenparlementaire actie, politieke culturen en verzuiling. Witte geeft daarbij een algemene beschrijving van mogelijke samenwerkingsverbanden, en wie daarbij nauwkeurig de voetnoten leest, merkt dat veel werk van historici daarin past. Meer nog dan politieke wetenschappers vertonen zij een 'ekstergedrag' door ongegeneerd inzichten en benaderingswijzen uit de buurdisciplines te verwerken in het eigen onderzoek. In de mate politieke wetenschappers zich van de geschiedenis hebben losgemaakt, is dat bij deze laatste natuurlijk minder het geval.

Wat drijft wetenschappers van verschillende disciplines tot een mogelijke dialoog, of juist niet? Worden er bruggen geslagen of muren gebouwd? In een afsluitend hoofdstuk gaat Witte in op de verschillende factoren die dit kunnen verklaren. Het kan te maken hebben met de eigen 'doxa', met andere woorden de 'identiteit'

en de profileringsdrang van de discipline om al dan niet samenwerking te zoeken. Het 'holisme' van de historicus – alles met alles in verband willen brengen – botst wel eens met het 'particularisme' van de politieke wetenschapper. De oude tegenstelling tussen interpretatief begrijpen en causaal verklaren speelt evenzeer een rol. Vaak vervullen historici en politieke wetenschappers een andere sociale functie. De eerste is de geleerde generalist die vaak om zijn wijsheid achteraf wordt gevraagd; de tweede heeft een veel directere adviserende rol. Politieke structuren hebben soms remmend en soms bevorderend gewerkt op samenwerking. In het laatste geval kan bijvoorbeeld gedacht worden aan levensbeschouwelijk georiënteerde onderzoekstellingen. Ten slotte tast de auteur de grenzen en mogelijkheden van de 'interdisciplinariteit' af. Disciplines zijn historisch gegroeide constructies die vervolgens hun eigen identiteit gaan canoniseren. Waar er zich raakvlakken aandienen met buurdisciplines, kunnen zij zelf beslissen of het hen al dan niet goed uitkomt om gebruik te maken van inzichten en concepten uit die andere disciplines. Dat kan hun een meer wetenschappelijke status geven, of juist niet. Eigenbelang en academische profilering spelen met andere woorden een grote rol in het al dan niet tot stand komen van 'interdisciplinariteit'.

Het is goed dat Els Witte een dergelijk boek heeft geschreven. In dit land wordt relatief weinig nagedacht over historiografie en disciplineonderzoek. Van een wetenschappelijk of academisch debat zijn de geluiden slechts zelden hoorbaar buiten een kleine kring van rechtstreeks betrokkenen. Alleen daarom al is dit met veel acribie

geschreven boek een belangrijke aanwinst. Het boek zelf is erg synthetisch, maar wie meer geïnteresseerd is in het informatieve gedeelte, moet ook het uitgebreide voetnotenapparaat lezen. Schoonheidsfouten ontsieren het geheel. De auteur hanteert niet bepaald een zwierige schrijfstijl en de uitgave van het boek door UP Leuven laat te wensen over. Wie dit boek leest, kan zich vaak ook niet van de indruk ontdoen dat de diepgang van de theoretische reflectie los staat van het praktische werk van de meeste Belgische historici en politieke wetenschappers. Het zijn scharrelaars in het veld dat door klassiekers en contemporaine auteurs uit het buitenland wordt afgebakend. Dit is geen verwijt, en ekstergedrag kan in veel gevallen een grote verdienste zijn. Het in verband brengen van het werk van Belgische historici of politieke wetenschappers met grote theoretische debatten in het buitenland, heeft soms ook iets bevreedends. Hoe de beïnvloeding door buitenlandse voorbeelden nu precies tot stand is gekomen, wordt ook niet altijd duidelijk gemaakt. Het bevestigt alleen maar dat ze geen pioniersrol spelen, anders dan in het verleden en bij sommige andere disciplines, en zich meestal beperken tot verdienstelijke *back-benchers*. Men zou als lezer ook wensen te weten waar de auteur zelf nu precies staat in de vele debatten die ze bespreekt. Van iemand die zelf een toonaangevende rol heeft gespeeld in de Belgische historiografie had dit misschien kunnen verwacht worden. Ze heeft echter voor een nuchtere en afstandelijke beschrijving gekozen. Gecombineerd met de grondigheid

van haar analyse, kan er geen twijfel over bestaan dat Els Witte een belangrijk boek heeft geschreven.

Georgi Verbeek

### III. Sociale geschiedenis / Histoire sociale

FRANÇOISE ROSART & THIERRY SCAILLET (DIR.)  
«Entre jeux et enjeux. Mouvements de jeunesse  
catholiques en Belgique 1910-1940»  
Louvain-la-Neuve, Bruylant/Academia, 2002, 324 p.

En patronnant l'édition d'un ouvrage collectif consacré aux mouvements de jeunesse situés dans la mouvance de la famille chrétienne, Françoise Rosart et Thierry Scaillet, historiens attachés à l'Université catholique de Louvain, ont assurément apporté leur pierre à une meilleure appréhension d'une problématique longtemps sous-évaluée dans notre pays.

En effet, dans l'ensemble de l'espace francophone, les premières études relatives aux Jeunesses de cette sensibilité philosophique et dépassant l'exposé strictement factuel remontent à peine aux années 1980. On se souviendra à ce propos des travaux pionniers réalisés à l'initiative de Gérard Cholvy<sup>1</sup>, qui ont trouvé, outre-Quévrain, pas mal de continuateurs. La Belgique d'expression française n'est cependant pas restée totalement dans l'expectative. Mentionnons par exemple l'étude, en deux volumes, de Lucie Bragard et a. sur *La Jeunesse ouvrière chrétienne*.

1 GÉRARD CHOLVY, *Mouvements de jeunesse, chrétiens et juifs. Sociabilité juvénile dans un cadre européen, 1799-1968*, Paris, 1985, mais aussi GÉRARD CHOLVY, BERNARD COMTE & VINCENT FEROLDY, *Jeunesses chrétiennes au XXe siècle*, Paris, 1991.

*Wallonie-Bruxelles 1912-1957*<sup>2</sup> ainsi que la contribution de Louis Vos, d'André Tihon et de Paul Wynants sur cette même Jeunesse ouvrière chrétienne<sup>3</sup> mais aussi les recherches impulsées par le CEGES. Épinglons notamment l'article de Gaston Braive sondant les "Tentations droitières dans la jeunesse étudiante catholique"<sup>4</sup> et –évidemment ! – le n° 8 de nos *Cahiers d'Histoire du Temps présent* ("Jeunesse et société").

Pourtant, au total, on avait encore peu investigué ce domaine. C'est pourquoi le présent ouvrage, avec les limites inhérentes à une réalisation collective, marque une avancée positive. Étant entendu que tout n'est évidemment pas dit et que l'on peut en outre constater de surcroît, ici et là, un ton très (trop ?) politiquement correct.

Françoise Rosart, dans ses "Jalons pour une histoire des mouvements de jeunesse catholiques en Belgique francophone" (p. 9-50) aurait peut-être pu se montrer moins consensuelle, et surtout aller plus loin dans ses analyses. Elle articule son premier article autour de la nébuleuse formée par l'Association catholique de la Jeunesse belge, qui est assurément un 'gros morceau' dans l'Entre-deux-guerres. Parfait. Mais on ne peut s'empêcher de penser, parvenu au bout de la lecture, qu'elle se montre exagérément discrète sur le substrat intellectuel motivant ladite Association. Rien non plus sur les causes (sur la cause) de son apolitisme affiché qui, chose curieuse, amena certaines

de ses ouailles à glisser dans un anti-politisme dirigé contre les réalités de la démocratie parlementaire. Certes, on a déjà beaucoup écrit sur Rex, ses pompes et ses œuvres. L'auteur a-t-il pour autant raison de réduire à presque rien l'influence de l'ACJB sur la génération qui enfanta le rexisme, vers 1935-1936, estimant que celui-ci ne constituait qu'une "péripétie"? Les témoignages des contemporains ne disaient pas tout à fait la même chose. Et Françoise Rosart, en passant, se montre bien élogieuse pour l'abbé Louis Picard, "homme de Dieu, (...) maître spirituel de très nombreux jeunes" et aumônier général de l'ACJB jusqu'en 1938. Qu'il ait eu des qualités humaines et sacerdotales éminentes, sans doute, puisque son procès en béatification semble avoir été entamé. Il n'empêche. Outre le fait – indéniable – que l'"homme de Dieu" ait déniché Degrelle et l'ait hissé aux éditions Rex, avec les brillantes conséquences que l'on sait, il a également imprimé à ladite Association une marque très autoritaire, tout apolitique qu'elle ait prétendu être, et cela reflétait beaucoup plus une volonté de verrouillage de la société chrétienne qu'une main tendue vers les 'autres'. Contingences d'une époque, on veut bien. Et d'autres que nous trouveront sans doute quantité de circonstances atténuantes à l'"homme de Dieu" que de méchantes langues qualifiaient de "Mussolini en soutane". Mais un petit rappel aurait peut-être été ici utile.

D'ailleurs, plus avant dans l'ouvrage, resituant la raison d'être de l'ACJB, et

2 Edité à Bruxelles, en 1990.

3 Dans EMMANUEL GÉRARD & PAUL WYNANTS (dir.), *Histoire du Mouvement ouvrier chrétien en Belgique*, [Kadoc-Studies 16], t. 2, Louvain, 1994, p. 424-499.

4 Dans *De l'avant-guerre à l'après-guerre. L'extrême droite en Belgique francophone*, Bruxelles, 1994, p. 17-40.

détaillant ses structures et ses moyens d'action, Florence Loriaux et Françoise Rosart<sup>5</sup> relèvent les incohérences et les ambiguïtés dans le *modus operandi* de ses promoteurs. D'une part, ils espéraient maintenir les jeunes à l'écart des luttes politiciennes et, d'autre part, simultanément, ils les encourageaient à "secouer leur apathie politique". Résultat : dès la seconde moitié des années 20, l'ACJB se mit bel et bien à soutenir de l'extérieur le parti catholique dans son combat contre la laïcité.

Pour le reste, on retiendra les contributions très éclairantes de Thierry Scaillet<sup>6</sup> et d'Eddy Louchez<sup>7</sup> s'attachant au scoutisme, de ses premiers pas dans l'avant-Grande Guerre à sa phase de maturité des années 30. Ils ont su retracer avec finesse le cheminement d'une organisation qui, après avoir surmonté les interrogations de la hiérarchie ecclésiastique, parvint à échapper aux pièges de la sur-militarisation de la période 1913-1923 pour adopter une psychologie plus appropriée à la demande des adolescents, plus conforme aussi à la préparation de la vie adulte par l'esprit d'aventure, le sens de l'équipe et l'apprentissage à la responsabilité.

On ne négligera pas pour autant les travaux d'Éric Lepage et de Françoise Rosart

sur les patronages<sup>8</sup>, ni l'examen que cette dernière, de concert avec Emmanuel Van Assche, a réalisé sur l'attitude de la JOC confrontée à la poussée des extrémismes de droite dans l'Entre-deux-guerres<sup>9</sup>. Ici encore, un regret. Seul, pratiquement, le cas de la JOC francophone est évoqué. Une petite comparaison avec la KAJ flamande aurait peut-être été intéressante pour comprendre la longue faveur qu'eut le corporatisme dans ces milieux, et le regard dépourvu d'animosité que certains de ses dirigeants portèrent sur différentes expériences 'positives' de l'un ou l'autre 'régime d'ordre' de type national-catholique, comme le *Standesstaat* autrichien et l'*Estade Novo* portugais. Dans une publication ultérieure, peut-être...

Rien à redire, par contre, à l'approche psycho-culturelle que Sophie Scaillet, Florence Loriaux et Nathalie Dupriez ont réservée à la JOCF et à la JICF de ces années-là<sup>10</sup>. Elle est très révélatrice d'une mentalité (téléguidée ?) où la femme était priée de se sacrifier joyeusement sur l'autel de la famille, "conformément à sa nature". La crise aidant, on assista à une montée en force, à l'usage des classes moyennes et ouvrières, des normes éthiques victoriennes en usage dans la bourgeoisie à la fin du XIX<sup>e</sup> siècle. Sans pour autant en assurer le succès durable.

5 FLORENCE LORIAUX & FRANÇOISE ROSART, "Les Jeunes dans la Cité. L'Association catholique de la Jeunesse belge et l'engagement politique, 1919-1934", p. 209-238.

6 THIERRY SCAILLET, "Un grand frère de corps et d'esprit. L'encadrement au sein de la Fédération des Scouts catholiques : les chefs et leur formation, 1912-1939", p. 111-164.

7 EDDY LOUCHEZ, "De notre mieux – Toujours prêt – à servir. La genèse du scoutisme en Belgique, 1910-1929", p. 83-110.

8 ÉRIC LEPAGE & FRANÇOISE ROSART, "Ici on joue et on prie. La Fédération nationale des Patronages, 1921-1940", p. 51-81.

9 FRANÇOISE ROSART & EMMANUEL VAN ASSCHE, "Face à la déferlante brune. La Jeunesse ouvrière chrétienne et l'émergence des fascismes européens, 1930-1939", p. 239-268.

10 NATHALIE DUPRIEZ, FLORENCE LORIAUX & SOPHIE SCAILLET, "L'univers des jeunes filles catholiques. Les valeurs prônées à la JOCF et à la JICF, 1920-1940", p. 269-302.

Enfin, un dictionnaire biographique, succinct mais utile, clôture cet ouvrage.

*Alain Colignon*

GEERT SOUVEREYNS

**«Solidair in Gezondheid. 100 Jaar christelijk mutualisme in de Kempen»**

Turnhout/Leuven, CM/KADOC, 2001, 367 p.

Mutualiteiten zijn lang het ondergeschoven kindje geweest in de historiografie van de sociale bewegingen. Recent is daar verandering in gekomen. Internationaal wordt meer en meer onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de mutualiteiten en ook in eigen land houden meer onderzoekers er zich mee bezig (bijv. P. Verbruggen, G. Van Meulder). *Solidair in gezondheid* is een ander voorbeeld van de aandacht voor de ziekenfondsen. De studie is geschreven in opdracht van het Verbond van de Christelijke Mutualiteiten (CM) van het arrondissement Turnhout (de Antwerpse Kempen) en behandelt de geschiedenis van de christelijke mutualiteiten en pensioenkasen (beide waren de eerste decennia van de twintigste eeuw onderling nauw verbonden) in die regio van 1850 tot vandaag. De studie is gebaseerd op gedrukte bronnen en op archiefmateriaal van de organisaties zelf (mutualiteiten en pensioenkasen ontstonden op lokaal vlak en smolten later in verschillende fasen samen tot één verbond).

De CM-Turnhout is een succesverhaal. De beweging is dominant geweest en gebleven tot vandaag : ongeveer 70 % van de Kempenaars is lid van de Christelijke Mutualiteit. De oorsprong en de ontwikkeling van de beweging en haar deeltakken

worden uiteengezet, met oog voor de ruimere economische, demografische en sociale ontwikkeling. De Kempen zijn heel lang agrarisch gebleven (op enkele enclaves na), het inkomen lag er laag en het is pas met de economische expansiewetten van de jaren vijftig dat de streek economisch ontsloten werd en de welvaart het nationale niveau benaderde. Ondanks die diepgaande economische mutatie is de CM erin geslaagd zijn marktaandeel op een hoog peil te handhaven.

Verklaringsfactoren hiervoor zijn volgens de auteur het traditionalisme van de Kempische bevolking, de professionalisering van de CM, de zorg voor een goede dienstverlening en tenslotte het nauwe contact met de leden ('het bewegingsaspect'), waarvoor de aanvullende verzekering dienstig bleek. De CM wou vooral vermijden het imago te krijgen van een bureaucratische staatsorganisatie. De strijd tegen het etatisme en voor gesubsidieerde vrijheid loopt als een rode draad door het hele verhaal : dit lijkt het thema te zijn geweest dat militanten en kaders dreef. Het wantrouwen tegenover de staat zorgde er ook voor dat het verbond aanvankelijk afwijzend stond tegenover de verplichte ziekteverzekering die na de Tweede Wereldoorlog werd ingevoerd. De auteur besteedt dan ook niet alleen aandacht aan de ziekteverzekering *stricto sensu* (de terugbetaling van medische kosten en vergoeding in geval van arbeidsongeschiktheid wegens ziekte) : alle deeltakken van de organisatie (Ziekenzorg, Thuiszorg, Jongerenwerking) die de aanvullende verzekering gestalte gaven, krijgen ruime aandacht. De ontwikkeling van eigen initiatieven in de medische sector (poliklinieken, Algemeen Ziekenhuis Sint Jozef)

en de verhouding met de zorgverstrekkers komen aan bod. Eén van de grote drijfveren van de christelijke mutualisten was de strijd tegen het socialisme : het is de verklaring voor de opkomst van de beweging en ook daarna werd snel en alert gereageerd op elk nieuw socialistisch initiatief. De auteur maakt duidelijk dat het socialistisch ziekenfonds altijd in een minderheidspositie bleef en nooit een echte bedreiging vormde, ook al was het soms de eerste geweest om nieuwe initiatieven te ontplooiën (polikliniek, kindervakanties). De nationale context wordt uitgebreid geschetst, maar de verhouding tussen het nationale en het regionale niveau stelt soms problemen.

De auteur gaat dieper in op de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging, de katholieke partij en de Boerenbond. Deze contextelementen zijn van belang, maar ze krijgen te veel aandacht en zijn niet altijd even goed toegespitst. Vooral in de hoofdstukken die handelen over de periode voor 1944 weet de lezer niet altijd of de nationale evolutie beschreven wordt of integendeel de regionale. Een ander bezwaar betreft de inbedding van de regionale in de nationale (of internationale) problematiek. Het boek heeft een opsommend, eerder dan een problematiserend karakter. De auteur kent de grote vraagstukken in de geschiedenis van de ziekteverzekering, maar ze staan in de analyse niet centraal. Het CM-verbond bekleedde een uitzonderingspositie, zo blijkt, maar dat wordt niet teruggekoppeld naar de bevindingen uit het onderzoek over het nationale niveau en de verklaringsmoedellen die daar worden gegeven. Ook wordt niet vergeleken met andere regio's. Het zou nochtans de moeite lonen om een parallel

te trekken met het naburige Limburg. In die provincie was de katholieke kerk traditioneel sterk en ook hier werd in korte tijd de overgang gemaakt van een agrarische naar een meer industriële samenleving. In tegenstelling tot de Antwerpse Kempen slaagde de Socialistische Mutualiteit er in Limburg wel in zich sterker te profileren. De mutualiteit bleek de springplank voor de opgang van de socialistische partij. Wat was er in Limburg dan zo verschillend ?

In de internationale literatuur (die de auteur overigens niet geheel onbekend is) worden mutualiteiten en andere vormen van voorzorg meer en meer van onderuit bestudeerd en daarbij vaak gekaderd in de overlevingsstrategie van de lagere sociale klassen. Organisaties worden bestudeerd vanuit een marktmodel, waarbij de bestudeerde organisatie gezien wordt als één van de aanbieders op de zorgmarkt, die met min of meer kansen op succes marktaandeel weet te verwerven. Vraag is of het materiaal dat de auteur verzamelde ook die benadering niet had toegelaten. Er zou geen volledig beeld ontstaan zijn, wel een rijker geschakeerd, waarbij meer aandacht zou uitgegaan zijn naar de buitenbeentjes (Balen, Olen, Houtvenne in de beginperiode) die de auteur nu moeilijker kan plaatsen in zijn verhaal. Het zou het bewegingsaspect waar de auteur veel belang aan hecht, nog beter tot zijn recht laten komen. De sterkte van de mutualiteiten in de Antwerpse Kempen lijkt erin gelegen te hebben dat ze altijd vrijwilligers hebben kunnen motiveren, eerst om de administratieve taken ter hand te nemen, later om de 'bewegingstakken' te animeren. Het kikvorsperspectief i.p.v. het vogelperspectief zou ook toegelaten hebben de

interne structurele evolutie beter tot zijn recht te laten komen. Het mutualisme werd gekenmerkt door een steeds grotere centralisatie, waarbij plaatselijke organisaties, de kern van de mutualiteit in de beginperiode, minder belangrijk werden of andere rollen toebedeeld kregen. Dit had gevolgen voor de betrokkenheid van de leden en de wijze van besturen. Die evoluties worden wel aangestipt, maar komen niet genoeg uit de verf. Een meer lokale benadering zou de auteur bovendien in staat gesteld hebben verklaringen uit de nationale literatuur te toetsen en te vermijden dat met een te algemeen verklaringsmodel moest worden gewerkt, zoals nu gebeurt.

Vooraf uit de delen die de periode na 1944 behandelen kunnen een aantal interessante vaststellingen worden gehaald. Een eerste is het relatieve belang van een goede dienstverlening. Hoewel de socialisten op bepaalde ogenblikken meer voordelen gaven slaagden ze er niet in daar veel profijt uit te halen. Dat kan verklaard worden vanuit de snelle reactie van de CM, maar m.i. is dat niet de volledige verklaring. Ideologische overwegingen lijken een even grote betekenis te hebben gehad. Daarin speelden verschillende elementen mee: de ontwikkeling van een specifiek personalistisch waardendiscours, gericht op menselijkheid ('socio-culturele christenheid'). Uit dit verhaal blijkt dat daarbij het anti-etatisme en anti-bureaucratisme sterk benadrukt werden. Deze waardengerichte en menselijke aanpak kan, zo mag worden verondersteld, gemakkelijker concreet gestalte worden gegeven door een mutualiteit omdat het gaat om bij uitstek existentiële ervaringen: ziekte en dood.

Ook de impulsen die de verzuiling kreeg mogen niet worden onderschat. Hier biedt het boek een interessante invalshoek. Op het moment dat de industrialisering zich doorzette en de maatschappij gemoderniseerd werd (einde jaren zestig begin jaren zeventig) en de secularisering aan de fundamente van de zuil vrat, kwam er een tegentendens op gang, met een nieuwe subsidieregeling voor het sociaal-cultureel werk. De CM wist daar, met organisaties als Ziekenzorg, bijzonder efficiënt op in te spelen. De impliciete verklaring die de auteur daarvoor geeft is het belang van de parochie. Wanneer er sprake is van de lokale afdeling van de mutualiteit heeft hij het steevast over de parochie (een enkele keer zelfs de 'kerktoren') en niet over de gemeente, dorp of wijk. Dit is voor de auteur vanzelfsprekend. Het punt is niet dat die parochie hier onterecht centraal zou gesteld worden, integendeel: wel is het mijn overtuiging dat dit meer geproblematiseerd had moeten worden, omdat hier misschien de sleutel ligt om een aantal paradoxale ontwikkelingen op het vlak van verzuiling en ontzuiling beter te duiden. Het bestaan van een parochie laat wellicht toe om te verklaren waarom de katholieke organisaties een blijvende voorsprong konden uitbouwen. Er is een organisatorisch netwerk aanwezig dat in functie van evoluerende noden en ontwikkelingen kan worden gemobiliseerd en verschillende gedaanten kan aannemen. Zo is bijv. Ziekenzorg ontstaan uit parochiale werkingen, die op hun beurt in nieuwe structuren werden ingepast. Feitelijk veranderde er lokaal niet zoveel. Wat die parochie nu precies is en hoe ze in de loop der jaren ontwikkelde en welke de breuklijnen waren wordt in dit boek niet uitgelegd of onderzocht, omdat het zo

vanzelfsprekend is. Nader beschouwd is het dat niet : de geschiedenis van de parochie is voor de tweede helft van de twintigste eeuw weinig of niet systematisch bestudeerd. Dit boek toont aan dat dit een relevant onderzoeksthema is. De relatief open netwerkstructuur van de parochie zou wel eens een structurele verklaring kunnen bieden voor het doorleven van de katholieke zuilstructuren. De parochie is een conglomeraat van door personen aan elkaar verbonden structuren. Is die clustervorming niet één van de constituerende elementen van de verzuiling ?

Dirk Luyten

#### IV. Première Guerre mondiale / Eerste Wereldoorlog

KAROLIEN COOL

«Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen in Duitsland in de Eerste Wereldoorlog»

[Studies over de Eerste Wereldoorlog 8]

Bruxelles, AGR, 2002, 210 p.

L'étude des prisonniers de guerre flamands en Allemagne est assurément un sujet intéressant. Ces prisonniers ont-ils eu une vie particulière ? L'Allemagne a-t-elle respecté les conventions de La Haye ? La *Flamenpolitik* et l'activisme ont-ils eu de l'influence sur la vie concrète des prisonniers flamands et sur leurs esprits ? On le sait, Auguste Borms, Cyriel Rousseu et d'autres activistes notoires visitèrent les camps de prisonniers, envoyèrent des brochures et des journaux activistes, ainsi

que des colis. Mais, on le sait aussi, les prisonniers flamands ne furent pas libérés comme ce fut le cas lors de la Seconde Guerre mondiale. Au total, d'ailleurs, ils ne bénéficièrent pas de privilèges extraordinaires.

Ce mémoire de licence, publié dans la collection des AGR sur la Première Guerre mondiale, laisse pourtant assez perplexe. En effet, Karolien Cool consacre presque tout son travail à retracer, d'une façon générale et superficielle, l'organisation des camps, les conditions de vie, le ravitaillement, la mise au travail, les évasions, l'espionnage et les sabotages, le cafard et les mécanismes de survie, l'armistice et les rapatriements. Or, cette jeune historienne semble tout ignorer des apports de l'histoire culturelle à l'étude de la Grande Guerre. La problématique générale des prisonniers de guerre n'est guère présentée. Pourtant plusieurs auteurs récents l'ont abordée. Ainsi, les recherches de Jean-Claude Farcy <sup>11</sup> auraient permis une comparaison avec les camps côté français, celles d'Annette Becker <sup>12</sup> sur le travail humanitaire en 14-18 auraient autorisé à aborder un peu sérieusement les activités de la Croix-Rouge, la situation des internés en Suisse et la vie dans les camps, tandis que celles d'Evelyn De Roodt <sup>13</sup> auraient permis une comparaison avec la même réalité, mais en Hollande. On s'étonnera que ces travaux n'apparaissent même pas dans la bibliographie générale. En fait, un seul chapitre, le dixième sur onze, aborde

11 JEAN-CLAUDE FARCY, *Les camps de détention de la première guerre mondiale*, Paris, Anthropos, 1995.

12 ANNETTE BECKER, *Oubliés de la grande guerre, humanitaire et culture de guerre (populations occupées, déportés civils, prisonniers politiques)*, Paris, Noésis, 1998.

13 EVELYN DE ROODT, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 2000.

le problème plus spécifique de la *Flamenpolitik* et de l'activisme dans les camps (surtout celui de Göttingen, devenu dès 1916 le haut lieu de la *Flamenpolitik* en Allemagne). Mais, à nouveau, cette problématique n'est pas approfondie : aux travaux de Lode Wils (tout de même cités dans la bibliographie), l'auteur préfère les écrits de Rudiger de 1922 ! Outre ce manque de connaissance de la littérature et l'absence de remise en contexte qui en découle, on déplorera l'utilisation même des sources et travaux-sources. En effet, les sources utilisées (pourtant assez riches pour un mémoire de licence) ne sont nulle part présentées de façon critique, les auteurs des témoignages sont rarement situés et les documents ne sont ni analysés ni confrontés. Enfin, pour la présentation des différents sujets qu'elle aborde, K. Cool se contente le plus souvent d'un seul auteur et confond volontiers travaux et travaux-sources. Ainsi, pour ne prendre qu'un exemple, elle aborde la psychose du fil barbelé à partir d'un article publié en 1919<sup>14</sup> et c'est tout. Il est vrai que K. Cool étudie un nombre important de sujets différents. N'empêche, c'est dommage, parce que les éléments neufs sur les prisonniers flamands sont ainsi eux-mêmes quelque peu discrédités et manquent de mise en relief.

Relevons toutefois certains éléments.

Dans l'ensemble, durant la Première mondiale, on compte en Allemagne deux millions et demi de prisonniers de guerre dont 40.500 soldats et 730 officiers belges.

Environ 2.000 d'entre eux mourront là-bas, ce qui donne un taux de mortalité assez bas de 5 %. Mais, explique l'auteur, ces chiffres pourraient être plus élevés si l'on tenait compte du fait que les blessés et les malades les plus graves étaient envoyés en Suisse (elle ne nous dira toutefois pas combien d'entre eux sont morts en Suisse). Au total, 33.896 soldats et 290 officiers belges rentreront au pays après la guerre, tandis que 102 prisonniers resteront en Allemagne soit pour raisons politiques (engagement activiste), soit pour raisons personnelles (mariage avec une Allemande). Voilà pour le cadre général.

Dans le quatrième chapitre consacré au ravitaillement, K. Cool retrace les efforts de la Belgique pour aider ses ressortissants prisonniers en Allemagne. En effet, le gouvernement crée dès octobre 1914, un comité d'aide pour les prisonniers de guerre et les internés (au départ destiné aux prisonniers en Hollande). L'assistance belge, via un système de comités et de sous-comités, enverra des colis individuels et collectifs qui permettront aux prisonniers d'améliorer leur quotidien. Œuvres de bienfaisance, initiatives privées et aide officielle se conjugueront ou du moins se côtoieront. Les activistes, par exemple, auront leur propre comité d'aide aux prisonniers flamands, le *Soldatentroot* : en effet, les prisonniers activistes se voyaient privés de l'aide nationale. Le 1<sup>er</sup> décembre, le Comité central de l'Oeuvre d'Assistance aux Prisonniers de Guerre belges en Allemagne se transformera en

14 A.L. VISHER, M.D. BING et a., *Some remarks on the psychology of Internment, based on the observation of prisoners of war in Switzerland*, in *The Lancet*, 26.4.1919 (1ère année), p. 696.

Office central belge pour les Prisonniers de Guerre. Ainsi, le gouvernement du Havre participera activement, durant toute la guerre, à l'aide aux Belges internés.

Dans le septième chapitre, consacré au courrier et la littérature, on notera également quelques éléments intéressants. On sait l'importance du courrier aussi bien pour les soldats au front que dans les camps. La censure étant plus rapide lorsque les lettres étaient écrites en français (parce qu'il y a plus de censeurs connaissant cette langue) qu'en flamand, bien des prisonniers flamands écriront en français. K. Cool estime que jusqu'en 1918, 57,5 % des prisonniers flamands écriront en flamand, au grand dam des activistes (mais on ne sait d'où elle tire ce chiffre). Quant aux livres envoyés, notamment via la Croix-Rouge, ils permettront de constituer de véritables bibliothèques dans certains camps. Pour les activistes, l'envoi de livres et de journaux représentera un enjeu important auquel ils consacreront beaucoup d'énergie. Dès septembre 1915, les journaux flamingants (comme *Gazet van Brussel*, *Vlaamsche Post* et *Vlaamsche Stem*) seront autorisés dans les camps. Le camp de Göttingen, haut-lieu de l'activisme, possédera à la fin de la guerre une bibliothèque de quelque 9.000 volumes en flamand, tandis que le camp de Münster possédera 600 volumes en flamand contre 2.400 en français (mais l'auteur ne dit ni d'où viennent ces volumes, ni le rapport entre le nombre de volumes et le nombre de prisonniers).

Enfin, le dixième chapitre traite de la *Flamenpolitik* et de l'activisme. Dès la stabilisation des fronts, les Allemands voient dans les prisonniers flamands un groupe

idéal à manipuler. Toutefois en 1915, la *Flamenpolitik* n'a pas de programme clair et les tentatives pour séparer les Flamands de leurs compatriotes au sein des camps sont des échecs. Il faut attendre 1916 pour que le gouvernement allemand de Berlin mette sur pied une propagande systématique à l'égard des prisonniers flamands. À partir d'avril 1916, le camp de Göttingen devient le centre de la *Flamenpolitik* en Allemagne. La plupart des prisonniers flamands y sont rassemblés, tandis que les Français et les Anglais sont transférés ailleurs (restent les Russes). En juillet de la même année, le *Vlaams centraal comité* est créé sous la responsabilité de cinq flamingants, tandis que le Ministère de la Guerre envoie Carl Strange, un professeur de théologie protestante de l'université de Göttingen, pour organiser la propagande au sein du camp. Des cours d'allemand, d'histoire et de culture allemandes sont mis sur pied, ainsi qu'une bibliothèque, des cours et des activités culturelles flamandes. Toutefois, les idées activistes n'entrent que petit à petit dans les camps : ainsi, par exemple, le journal *Onze Taal* créé en mars 1915 par des prisonniers flamingants dans le camp de Göttingen est au départ loyaliste et culturel; en juin, on voit apparaître une dimension politique, mais qui reste loyaliste. C'est en septembre 1915 que Godefried Rooms, neveu de De Clercq, donne au journal un caractère résolument activiste. En 1917, les activistes comme Borms, Verhulst et Rousseu entreprennent une série de visites dans les camps. Mais les résultats sont mitigés car les prisonniers espèrent être libérés, comme le laisse imprudemment entendre le *Raad van Vlaanderen*, le 25 décembre 1917. En fait, le succès de cette propagande dépend de la victoire allemande. En effet,

l'aide apportée par le gouvernement du Havre (et celle du YMCA à Göttingen), ainsi que la germanophobie ambiante sont de puissants freins à la pénétration des idées activistes. Ainsi, par exemple, un flamingant aussi convaincu que Jozef Goossenaerts qui encourage la culture flamande à Göttingen est transféré à Kassel à cause de sa germanophobie. Mais, en plus, les accords de Berne du 26 avril 1918 concernant l'échange des prisonniers constituent une véritable catastrophe pour les activistes. En effet, les activistes espéraient que les prisonniers flamands puissent être libérés et envoyés en Belgique occupée. Or, selon l'accord, les prisonniers libérés sont envoyés en France ou en Suisse... Il est vrai qu'il n'y eut jamais de réelle coordination entre les Allemands et les activistes. Finalement, en juillet 1918, l'Allemagne donne aux prisonniers activistes le choix entre rentrer en Belgique occupée (peu s'y risqueront) ou rester en Allemagne en tant que travailleurs libres.

Au total, K. Cool a noyé un sujet tout à fait intéressant dans un flot de généralités difficiles à maîtriser au niveau d'un mémoire de licence. Qui trop embrasse, mal étreint. C'est vrai pour chacun d'entre nous.

*Laurence van Ypersele*

STÉPHANIE CLAISSE

**«La mémoire de la guerre 1914-1918 à travers les monuments aux morts des communes d'Étalle, Habay, Léglise et Tintigny»**

[Études sur la Première Guerre mondiale 7]

Bruxelles, Archives générales du Royaume, 2002, 271 p.

Au moment où les derniers témoins de la guerre 14-18 disparaissent, les historiens orientent leurs recherches vers l'étude de la Grande Guerre. Stimulés par une nou-

velle conception de l'histoire qui invite à reconsidérer les 'lieux de mémoire', ils ont notamment choisi d'étudier ces témoins que sont les monuments aux morts, ces traces du passé que nous côtoyons au quotidien sans plus les voir ni les comprendre, afin de montrer la complexité de leurs significations.

Répondant à l'appel déjà lancé en 1978 par Maurice Aghulon, Stéphanie Claisse a décidé de procéder au recensement systématique des sources monumentales situées sur les communes d'Étalle, Habay, Léglise et Tintigny. Le titre de son ouvrage *La mémoire de la guerre 14-18 à travers les monuments aux morts...* traduit bien son souci de comprendre la vision que ceux qui ont choisi de faire ériger ces mémoriaux ont de la guerre dans l'immédiat après-guerre et de saisir comment, par leur présence, se perpétue la mémoire dans les mentalités et les comportements sociaux.

Très soucieuse de rigueur, l'auteure précise par une approche historiographique complète l'état de la question tant pour la France que pour la Belgique, et situe sa démarche méthodologique. Elle choisit de combiner la typologie mise au point par Antoine Prost avec celle d'Annette Becker, qui se situe au niveau d'une étude plus poussée des mentalités; elle s'inscrit aussi dans le sillage de chercheurs belges comme B. Dhuyvetter et A. Tixhon. Elle construit ainsi une approche alliant à la fois une étude typologique précise à une réflexion complexe autour du souvenir et des commémorations.

On retrouve cette approche typologique dans les annexes qui offrent une grille d'analyse systématique et exhaustive des

données objectives relatives aux 42 mémoriaux répertoriés et constituent dès lors une véritable ‘carte d’identité’ comparative. Une iconographie et quelques documents concernant les commémorations sont également repris en fin de volume. Réalisé à l’échelon local, cet important travail a comme finalité de s’insérer dans le recensement systématique des sources de la mémoire en Wallonie et de permettre de futurs travaux comparatifs et interprétatifs sur l’histoire des représentations de la guerre 14-18 par les Belges durant et après le conflit.

Comment vivent les populations du Sud-Luxembourg au début du XXe siècle ? Stéphanie Claisse nous esquisse un bref aperçu du contexte géographique, social, politique et économique qui forme le quotidien des Gaumais et Ardennais de l’avant-guerre. Puis elle évoque les premières heures de l’irruption de ce qui sera considéré comme la Grande Guerre, véritable choc pour les populations civiles, ainsi que les massacres et exactions qui se perpétuent à Houdemont, Rossignol, Tintigny et leurs conséquences psychologiques à long terme. “Même terminée, la guerre demeure donc terriblement présente” (p. 51). Les mémoriaux s’érigent partout et semblent correspondre à un véritable besoin. Dans le climat d’instabilité et de bouleversements administratifs, économiques, financiers, politiques et individuels rencontrés, quelle place accorder à l’érection d’un monument aux morts ? Un chapitre est donc consacré à la genèse du monument depuis sa conception jusqu’à sa réalisation.

Stéphanie Claisse chemine à la rencontre des hommes, des acteurs qui ont fait naître

ces monuments comme les architectes, les entrepreneurs, les tailleurs de pierre, les sculpteurs, les forgerons qui sont choisis parmi les hommes du terroir ou viennent parfois aussi de la capitale. Elle aborde encore ceux qui les ont financés... mais aussi les mémoriaux eux-mêmes dont les choix en termes d’esthétique, de prix, d’emplacement traduisent les mentalités de l’époque. Ces monuments aux morts deviennent donc pour elle, comme le dit S. Ambit, des “livres d’histoire ouverts sur ces années de guerre mais aussi sur celles qui suivent” (p. 63).

Une fois érigé, le monument s’intègre dans l’espace social et en devient acteur. Par son iconographie, il révèle les priorités données par les habitants de chacune des communes à certaines représentations sociales de la guerre. Quels statuts et images reçoivent les soldats, les déportés, les fusillés, les résistants, la patrie, les vaincus ? C’est dans une étude comparée des représentations iconographiques de ces acteurs que se déploie la richesse et les qualités du travail de Stéphanie Claisse.

La figure du soldat d’abord. En France, la politique de l’après-guerre accentue l’idée de l’Union sacrée, et privilégie l’image héroïque du combattant, créant un nivellement de la mémoire par uniformisation. Comme l’observe A. Becker, “Il est même frappant de voir des monuments si banals, (...) aussi homogènes dans des régions qui ont vécu une guerre si différente” (p. 105). La Belgique honore aussi ses soldats à l’instar de la statue du ‘Jass’ à Habaye-la-Neuve. Mais la Belgique occupée accorde aussi de l’importance à la souffrance des civils. Les mémoriaux belges sont donc plus diversifiés ; les autres victimes de la

guerre comme les déportés, les fusillés et les résistants y sont représentés.

De ces trois catégories, le statut des déportés est cependant le plus complexe. Une certaine défiance quant à leur patriotisme s'est très vite fait sentir malgré les réactions assez rapides des associations de déportés. Par voie de conséquence, leurs noms sur les stèles figurent souvent à la dernière place.

Le fusillé par contre fait figure de martyr aussi bien sur les monuments que dans les discours. Les épitaphes reflètent un langage très souvent manichéen : les victimes innocentes, le supplice de la "Belgique martyre" d'un côté, la "barbarie allemande" de l'autre. Sur ces mémoriaux, ce n'est pas l'acte inique de la fusillade qui est représenté – à part l'exception que constitue le caveau des fusillés à Rossignol – mais bien son résultat, le deuil et la douleur des proches. Les résistants rejoignent dans l'esprit des populations l'image des fusillés. L'attitude des autorités religieuses face à ces deux dernières catégories est finement analysée. Elle témoigne de tentatives de récupération, d'encouragement même face à ce culte aux martyrs innocents.

Quant à la notion de Patrie, elle apparaît tant dans les discours que sur les monuments. Ses dimensions nationale et régionale se complètent et forment 'l'identité belge' à travers l'utilisation des blasons et allégories. Les ennemis, enfin, sont parfois cités quand il s'agit de massacres de civils. Confrontées à un nouveau type de guerre totale, loin du code d'honneur habituel, les populations extériorisent alors leur révolte : "Souvent le devoir de mémoire charrie donc un devoir de haine sacrée" (p. 128).

Ainsi, "tournés à la fois vers le passé et vers l'avenir, les mémoriaux conservent de la guerre les images que les hommes veulent en montrer" (p. 130). Tout trahit "une profonde soif de reconnaissance et le besoin de donner un sens à ce qui n'en a pas : la guerre" (p. 12).

Au-delà d'une étude comparée des mémoriaux, l'auteure continue son analyse en évoquant d'autres types de sources qu'elle aborde : les discours, la littérature, le contexte des commémorations, les articles de presse qui tous relatent la vie sociale et culturelle qui s'articule autour du village. Cette vie autour des monuments s'organise en moments forts.

D'abord l'inauguration. Elle intronise les monuments, leur permettant de devenir des lieux de mémoires par excellence. Leur mission : être comme le dit S. Ambit, les "totems de souvenirs" (p. 133).

La vie des mémoriaux sera ponctuée, dans l'Entre-deux-guerres et après 45, de cérémonies commémoratives. On peut regretter que ces deux aspects de la vie des mémoriaux – inauguration et commémorations – soient trop peu étudiés alors que l'auteure apporte, sans vraiment l'exploiter, un nouveau type de sources via la dizaine de témoins nés entre 1912 et 1933 qu'elle a interrogés. De même, les réactions ou informations venues de la presse sont quasi inexistantes. En revanche, elle évoque plus longuement les années 1922-1924, moments de rapatriement des soldats en vue de leur inhumation dans leur village, ce qui donne lieu à des cérémonies populaires qui concernent toute la commune.

L'auteure clôture son travail en montrant le paradoxe de l'oubli progressif de ces lieux de mémoires que sont les mémoriaux et le regain d'intérêt des scientifiques à leur rencontre. Comment expliquer cette attitude sinon par cette prise de conscience des lieux de mémoires qui, comme le confirme le succès des journées du patrimoine, participent à la recherche d'une identité collective ?

Un regret : l'absence d'une réflexion plus fondamentale, plus théorique, sur la fonction de mémoire, si superbement analysée par Paul Ricoeur, et sur les rapports complexes entre mémoire et histoire. Pourquoi l'historien se risque-t-il aussi rarement, du moins en Belgique, à théoriser sa démarche ?

Mise à part cette carence, voilà un excellent travail, bien écrit et fruit d'une recherche rigoureuse, même s'il souffre parfois du genre dont il est issu, le mémoire de licence.

*Jean-Pierre Nandrin*

## ***V. Tweede Wereldoorlog / Seconde Guerre mondiale***

«Les courants politiques et la Résistance : continuités ou ruptures ?»

Luxembourg, Archives nationales, 2003, 581 p.

Eind april 2002 vond in het Luxemburgse Esch-sur-Alzette een tweedaags internationaal colloquium plaats over de interactie tussen de 20<sup>ste</sup> eeuwse politiek-

ideologische stromingen en het verzet. Afgezien van de aanzienlijke inbreng van het SOMA, lag het initiatief met de *Archives nationales de Luxembourg* en het *Centre universitaire de Luxembourg* exclusief bij onze kleine oosterbuur en dit valt meteen af te leiden uit de bijdragen<sup>15</sup>. Voor wie wil kennismaken met het verzet in het Groothertogdom in haar relatie tot de bredere politiek-maatschappelijke krachten sedert de jaren 1930 zijn deze acta alvast een belangrijk vertrekpunt.

Dit colloquium is het eerste dat volgt op een reeks van 6 colloquia die tussen 1993 en 1997 werden gehouden. De doelstelling van die colloquia was te komen tot een nieuwe wetenschappelijke aanpak, waarbij het verzet van onderuit en als totaal-fenomeen zou worden bestudeerd. Deze richting werd in Esch-sur-Alzette gedeeltelijk gevolgd. Opnieuw zien we het verzet in al haar diversiteit (voornamelijk door het opentrekken van het tijdsperspectief), maar minder vanuit de basis. Uitgangspunt was ditmaal de vraag naar continuïteiten en breuklijnen ten opzichte van de voor- en naoorlogse politiek-ideologische evolutie in de desbetreffende landen. Een benadering van bovenaf dus, met hier en daar wat ruimte voor definiëring en theoretisering van een verschijnsel dat toch lange tijd ingekapseld zat in een verstard en sterk gedateerd begrippenkader.

Het eerste deel focust op de vooroorlogse politieke verhoudingen en de doorwerking ervan tijdens de bezettingsjaren. Voor

15 Van de 23 bijdragen zijn er 10 gewijd aan het Groothertogdom. België en Frankrijk kregen er elk 5 toebedeeld. De twee bijdragen van Peter Steinbach over het Duitse verzet sluiten minder goed aan bij het thema en het

Luxemburg is dit te lezen in de bijdragen van Lucien Blau (rechts en extreem-rechts), André Grosbusch (katholieke kerk), Ben Fayot (socialisten) en Henri Wehenkel (antifascisme). Jacques Maas toont aan dat daar waar in de andere Europese landen de politieke polarisering tijdens het interbellum de nationale cohesie heeft aangetast, in Luxemburg precies het tegenoverstelde werd bereikt. Na twee crisismomenten – de politieke en dynastieke crisis van 1919 en de algemene depressie van de jaren 1930 – was de nationale identiteitsreflex er sterker dan ooit. Paul Dostert illustreert in een vlot maar sterk opsommend artikel de talrijke uitingen van dit patriottisme in het verzet tegen de Duitse germaniserings- en nazificatiepolitiek onder leiding van Gustave Simon. Marc Limpach en Marc Kayser tonen dan weer aan dat dit Luxemburgse verzet niet louter te herleiden valt tot een zuivere nationalistische reflex, maar er zeker ook een andere ideologische inspiratie aan de grondslag kon liggen. Ze doen dit aan de hand van een analyse van de antifascistische beweging *Alwerajje* die onder leiding van Albert Wingert met haar vooroorlogse anti-nationaal-socialistische en pro-democratische ideeën in het verzet terecht kwam (maar al bij al een weinig representatieve plaats innam in het scala van reacties). Ook Serge Hoffman verwijst naar de onmiskenbare ideologische component van het verzet in Luxemburg, maar verklaart de relatieve stilte daaromtrent vanuit de interne politieke verdeeldheid en het doorwegen van de naoorlogse legitimering van een

‘patriottische strijd van de bevolking voor de onafhankelijkheid van het land’ tegenover de geallieerden.

Nog binnen het vooroorlogse kader werd een artikel opgenomen van Catherine Lanneau (Universiteit Luik) over de reacties van de Belgische politieke stromingen op het Franse *Front populaire* en de pogingen van vooral de linkerzijde om in 1935-1936 een dergelijk Volksfront te importeren. Haar helder exposé, gebaseerd op de Waalse en Franstalige Brusselse pers, is weliswaar een thematisch buitenbeentje in deze bundel. Deze opwerping geldt zeker niet voor het artikel van Jean Marie Guillon waarin niet enkel de linkse en rechtse tendenzen uit de jaren dertig en veertig in Frankrijk beschreven worden, maar ook verder doorgewerkt wordt op het verband met de verzetsbewegingen tijdens de bezetting en de naoorlogse periode.

Het tweede deel van de *acta* concentreert zich specifiek op de notie ‘verzet’ en haar ideologische componenten. Alya Aglan schetst het beeld van het verzet dat is gegroeid onder invloed van de Franse historiografie in een poging dit verzet ook nauwkeuriger te definiëren en in te kaderen. Het is inderdaad opvallend hoezeer het sterke gewicht van Frankrijk op de colloquia van 1993-1997 ertoe geleid heeft dat het Franse voorbeeld stilaan als norm is beginnen doordringen. Aglan benadrukt de lange-termijnvisie die deze historiografie heeft gehanteerd en die toelaat het verzet niet langer te zien als een *jardin secret*

---

ene Nederlandse overzichtsartikel van Wichert Ten Have [*Kritik und Stabilität der Demokratie in den Niederlanden (1930-1945)*] blijft in algemeenheden steken waardoor het Nederlandse verzet in feite grotendeels aan de aandacht van het colloquium is ontsnapt.

of een uniek fenomeen zonder precedent. De bijdragen van Dominique Veillon en François Marcot benaderen het Franse verzet vanuit een originelere invalshoek. De traditie om het verzet te verklaren vanuit zijn ideologische component wordt hier doorbroken. Een geografische determinant, namelijk het wonen in een stad of op het platteland wordt als uitgangspunt genomen. Veillon beschrijft in een jammergenoeg te oppervlakkig en veralgemenend artikel welke voordelen een urbane omgeving heeft voor het opwekken en organiseren van contestatie; zij besteedt verder ook aandacht aan de specifieke functies van het 'stedelijke verzet' en de verdere centrale rol bij de verspreiding naar het platteland. Een verklaring voor de ondervertegenwoordiging van het platteland in sociologische studies van het verzet wordt door Marcot gezocht in een combinatie van de landelijke mentaliteit en de specifieke noden van het verzet. Hij verliest hierbij echter de talrijke grijswaarden niet uit het oog en gaat ook in op de vraag naar continuïteit en breuklijnen.

Van Belgische zijde stelt Alain Colignon de vraag hoezeer de term verzet werd gedefinieerd door de geschiedschrijving. Hij constateert eveneens dat vele verzetsorganisaties nog steeds hun historicus niet hebben gevonden en vooral dat Vlaanderen grotendeels *terra incognita* is gebleven. Fabrice Maerten somt in een syntheseartikel de belangrijkste ideologische stromingen van de jaren 1930 en 1940 in België op om de erg gediversifieerde en dus zwakke sociale basis van het verzet en haar marginale plaats in de naoorlogse politiek te onderstrepen. De auteur poogt de relatieve zwakheid van het verzet in Vlaanderen aan te tonen,

maar doet dit op basis van onvoldoende onderzoeksresultaten (vooral dan wat de Vlaamse situatie betreft) en is wat ongenueanceerd door in de regionale vergelijking geregeld Brussel samen te voegen bij Wallonië. Ons inziens verdient de specificiteit van het in Brussel erg sterke verzet een verder afzonderlijk onderzoek. De vierde Belgische bijdrage is van de hand van Francis Balace, die met een analyse van de autoritaire tendenzen bij vaderlandse groeperingen uit 1940-1944 aanknoopt bij zijn vroeger onderzoek over het rechtse verzet. Hoewel de auteur geen conclusies formuleert, valt uit de tekst wel een evolutie af te leiden van ultrapatriottische en autoritaire stellingnames in het begin van bezetting naar een democratischer toon en meer aandacht voor sociaal overleg. Die ommekeer moet er ongetwijfeld gekomen zijn onder invloed van een zich aandienende geallieerde eindoverwinning en het vooruitzicht op het herstel van de traditionele vooroorlogse maatschappelijke structuren.

In die Belgische naoorlogse politieke constellatie bleek al snel geen plaats te zijn voor het verzet. José Gotovitch komt in het derde deel tot het – inmiddels al gekende – besluit dat het verzet nooit een element geweest is van onze nationale identiteit en eigenlijk kan beschouwd worden als een anomalie in vreedstijd. Wat nog overbleef waren enkel de medailles en de herinneringen. In zekere zin sluit dit aan bij de conclusie van Marc Schoentgen die voor Luxemburg eveneens verwijst naar de erg smalle ruimte die het verzet door de gevestigde politieke partijen kreeg toebedeeld. Een vergelijking met Frankrijk kan er niet gemaakt worden omdat Laurent Douzou ons hier geen materiaal

voor aanreikt. Anders dan zijn titel laat vermoeden, beschrijft hij de manier waarop men in Frankrijk de geschiedenis van het verzet geschreven heeft. De naoorlogse problematiek van de Franse verzetsbewegingen komt hierbij niet aan bod. Ook Alex Reuter laat deze problematiek links liggen. Zijn bekommernis gaat naar het wekken van interesse voor het Luxemburgs verzetsverleden bij de jeugd. Op een theatrale, bijna propagandistische wijze schuift hij de uitwerking van de verzetsthematiek in een toneelstuk naar voor als een voor historici na te volgen manier om dit verleden te verwerken.

Het uitblijven van algemene conclusies, samen met het niet weergeven van de gevoerde discussies, is een gemiste kans. Zo blijven de artikels, die van een diverse kwaliteit zijn en waarin weinig nieuwe inzichten geformuleerd worden, te veel op zichzelf staan en hierdoor is er ook geen terugkoppeling naar de titel en dus de centrale vraagstelling van het colloquium. Slechts enkele auteurs beantwoorden de vraag naar de aanwezigheid van een al dan niet continuïteit.

Concluderend kunnen we stellen dat de nieuwe wetenschappelijke richting die sedert de jaren 1990 werd ingeslagen en die op termijn moet resulteren in een echte comparatieve analyse van het verzet in bezet Europa, met deze acta geen echte belangrijke stap vooruit heeft gezet.

De auteurs blijven zich, niettegenstaande hun jarenlange ervaring, op de eigen

landsgrenzen concentreren en werpen nauwelijks een blik op de historische producties van de buurlanden. Door het verwaarlozen van het verzet in Nederland en de focus op de Franstalige component binnen België, ontstaan zelfs binnen de nationale contexten belangrijke hiaten. We zijn benieuwd of het geplande internationale colloquium te Besançon (2004-2005) hierin verbetering zal brengen.

*Jan Laplasse en Karolien Steen*

MARIE-PIERRE D'UDEKEM D'ACOZ  
**«Pour le Roi et la Patrie. La noblesse belge  
dans la Résistance»**

Bruxelles, Éditions Racine, 2002, 500 p.<sup>16</sup>

Fruit d'une recherche initiée il y a plusieurs années sous les auspices du CEGES, ce livre aborde un thème peu étudié dans l'historiographie belge, à savoir la place de l'aristocratie dans la société démocratique de l'après-1918, à travers le cas particulier de son engagement dans la Résistance au cours du second conflit mondial.

Avant d'entamer la problématique centrale de l'ouvrage, Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz dresse d'ailleurs en une centaine de pages un tableau très éclairant de l'état d'esprit de la noblesse dans l'Entre-deux-guerres. Elle y souligne avec beaucoup de finesse la mentalité d'un monde déstabilisé par l'évolution économique, sociale, politique et culturelle de la Belgique, mais qui malgré une certaine attirance vers l'extrême droite nationaliste belge, est, selon elle, occupée à s'adapter à son nouvel environnement sociétal et même à s'y

16 Paru en néerlandais sous le titre *Voor Koning & Vaderland. De Belgische adel in het verzet*, Tielt, Lannoo, 2003, 488 p.

intégrer, lorsqu'éclate la Seconde Guerre mondiale. La participation d'un pourcentage élevé de nobles à la Résistance, ce dont témoignent les trois cents pages suivantes, est pour l'auteur la preuve éclatante de la reconnaissance par la noblesse du système démocratique qui sous-tend l'État belge, et donc de son immersion totale dans la société née sur les décombres de la Première Guerre mondiale. Ajoutons encore que l'auteur évoque en une vingtaine de pages les quelques cas de nobles ayant pris le parti de collaborer avec l'occupant.

Friant de biographies collectives susceptibles d'évoquer des proches (la galerie de portraits reprise en couverture rend bien compte du type d'ouvrage) surtout lorsque, comme le suggère le titre, elles paraissent avoir un lien avec la famille royale, le grand public a largement répondu à l'attente des éditeurs, puisque 3.500 exemplaires du livre ont été vendus en français et 1.500 en néerlandais. Gageons que même si le Roi n'intervient pas comme acteur, mais comme objet de préoccupation, ces nombreux acquéreurs n'auront pas été déçus par le récit des centaines de récits individuels rendus par l'auteur avec un grand souci d'exactitude et dans un style plaisant empreint d'empathie pour les victimes.

Le jugement de l'historien est, lui, plus nuancé. Il faut, bien évidemment, rendre hommage à Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz pour l'ampleur et le sérieux du travail effectué. La somme d'informations rassemblées sur l'engagement des nobles dans la Résistance fait pour longtemps du livre la référence incontournable sur la question. En revanche, on regrettera

quelque peu la méthodologie adoptée qui, à notre sens, ne permet pas suffisamment de répondre aux questions essentielles liées à la participation de l'aristocratie à la lutte contre l'occupant.

En effet, en privilégiant l'énumération des cas, dans un ordre établi en fonction de l'appartenance aux divers services de renseignements et d'action (SRA), puis aux différentes structures en connexion avec l'Armée secrète (AS), l'auteur décompose, ou mieux encore, atomise le phénomène étudié. Le souci de Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz "d'éviter les grandes théories et les spéculations dans lesquelles les individus sont engloutis et leur spécificité propre et leur humanité ignorées" (p. 12) est louable, mais il la conduit trop souvent à négliger l'analyse globale du comportement des nobles dans la Résistance et par là, les ressorts fondamentaux de leur action. Une telle approche aboutit aussi à une absence de repères chronologiques pour le groupe. Enfin, si les liens interpersonnels dans le milieu sont bien mis en exergue, il n'en va pas de même pour les contacts développés au dehors, ce qui peut à tort ou à raison donner l'impression que ce monde évolue en vase clos. Constatation étonnante lorsqu'on sait qu'un des buts essentiels de l'étude est de montrer l'intégration de la noblesse dans la société belge !

Cette vision critique se doit cependant d'être nuancée. En historienne chevronnée, l'auteur fournit à plusieurs reprises des données chiffrées permettant de se faire une meilleure idée des grandes tendances du phénomène. Malheureusement, les questions abordables et utiles à la compréhension de ce qui est en jeu n'ont pas toutes été posées. Ainsi, on ne sait rien

de la répartition géographique des résistants nobles. Or, il aurait été intéressant de connaître la réaction spécifique de la noblesse de Flandre, menacée dans sa tradition francophone et belgiciste par un nationalisme flamand revanchard. Par ailleurs, pourquoi n'avoir élaboré la majeure partie de ces statistiques qu'à partir des Services de Renseignements et d'Action (SRA) et de l'Armée secrète (AS) ? Même s'il est probable que la plupart des nobles en lutte contre l'occupant ont été reconnus via ces deux structures, il aurait sans doute été plus judicieux de tenir compte aussi de ceux membres d'autres organisations de résistance. Le travail prodigieux réalisé par Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz pour recenser tous les nobles en âge de résister rendait cette tâche tout à fait concevable, puisqu'il était techniquement possible d'effectuer un sondage parmi les diverses archives de la Résistance pour un noble sur 10 ou sur 5 (soit 875 ou 1750 cas).

La non-utilisation des fonds liés à d'autres structures que les SRA et l'AS pose évidemment un autre problème essentiel. Elle oblitère notamment la participation d'un nombre non négligeable de nobles au Mouvement national royaliste, organisation aux accents autoritaires marqués. Enfin, la focalisation sur les SRA et l'AS privilégie deux formes de résistance, la récolte de renseignements et la résistance armée, au détriment d'autres types d'action comme l'aide aux 'illégaux' (tout de même régulièrement signalée, en particulier dans le cadre des chaînes d'évasion) et surtout la presse clandestine, trop rarement évoquée.

La méthode privilégiée par l'auteur, à savoir l'évocation des parcours person-

nels dans la Résistance, et très souvent aussi dans l'univers concentrationnaire, présente cependant plusieurs avantages incontestables par rapport à tout autre type d'approche. Ainsi, elle permet de percevoir la diversité des destins individuels, tout en mettant en exergue l'intensité des liens interpersonnels, en particulier familiaux, à n'en pas douter une spécificité de ce milieu. Elle rend aussi compte plus fidèlement des états d'âme et des motivations exprimées au moment des faits. À plusieurs reprises, Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz tire judicieusement profit de ces éléments pour avancer des hypothèses intéressantes, mais ces ébauches d'explication sont trop liées à des cas particuliers et trop disséminées dans le texte pour constituer des bases solides de réflexion.

En réalité, il faut attendre "les considérations finales" pour voir l'auteur se lancer dans une véritable tentative de compréhension de l'engagement de la noblesse dans la Résistance. Et le moins que l'on puisse dire, c'est que l'une de ses premières conclusions étonne. En effet, selon elle, "il n'y a pas de façon typiquement 'noble' de résister" (p. 451). Mais alors comment interpréter la surreprésentation manifeste de l'aristocratie dans les SRA et à l'AS ? Ne signifie-t-elle pas au contraire que ce groupe a combattu l'ennemi de manière spécifique, se conformant à des schémas de pensée qui lui étaient propres ? SRA et AS avaient comme point commun d'aider à préparer les alliés anglo-saxons à libérer le territoire et donc à restaurer la Belgique d'avant 1940.

Il est vrai que les finalités premières des responsables de ces deux ensembles n'étaient pas vraiment les mêmes. Dans

les SRA, on était de manière générale convaincu dès le départ que le meilleur régime pour la Belgique était l'État libéral et bourgeois en place dans l'Entre-deux-guerres. À l'AS par contre, la préférence allait incontestablement à un système plus autoritaire où le pouvoir du Roi aurait été renforcé. Mais ce rêve, auquel n'avait pas renoncé une partie de la noblesse, se heurtait à une réalité menaçante pour toute l'aristocratie du pays, la montée du communisme. Pour rejeter hors du pays l'envahisseur haï – le "Boche" coupable de deux agressions injustifiables en 25 ans –, une seule solution s'imposait à toute la noblesse : appuyer les Anglo-Saxons et le gouvernement belge de Londres. C'était somme toute un moindre mal pour les nobles tenants de la ligne ultra-conservatrice qui avaient quand même conscience des avantages que leur conférait le régime d'avant 1940, surtout si on le comparait avec celui de la France de la Troisième République.

Mais l'explication politique n'est pas la seule valable. Comme Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz le souligne à juste titre, il existe dans ce milieu une véritable culture de l'engagement, s'appuyant sur une tradition historique très ancienne. Cependant, il nous semble que l'auteur n'insiste pas assez sur une dimension fondamentale du système de représentations de la noblesse, à savoir son attachement profond au catholicisme et au modèle développé par ce dernier pour s'adapter à la modernité. Comment, par exemple, ne pas établir de

parallélisme entre l'esprit de reconquête de la société manifesté à la fin du XIXe siècle par l'idéal de la croisade ou dans l'Entre-deux-Guerres par celui du Christ-Roi, et un combat clandestin mené aussi au service d'une Église de Belgique qui estimait avoir tout à perdre de l'avènement du nazisme ou du communisme ?<sup>17</sup>.

En outre, on s'étonnera du fait que l'auteur n'ait pas creusé plus avant la piste de la culture de guerre née du premier conflit mondial, dans la lignée des travaux menés par l'équipe de l'Historial de Péronne. Le choix de lutter contre l'envahisseur s'explique aussi en partie par la germanophobie née de la Grande Guerre, germanophobie qui excluait pratiquement toute tentation de s'allier avec l'envahisseur contre le communisme. Enfin, et nous l'avons déjà signalé, la noblesse de Flandre avait encore une autre bonne raison de réagir à l'occupation : elle pouvait en effet légitimement craindre de se voir exclue des cercles dirigeants de la société du nord du pays par les nationalistes flamands.

À la lecture de ces lignes, on ne s'étonnera donc pas que nous ne partagions pas tout à fait l'avis de Marie-Pierre d'Udekem d'Acoz selon lequel "le processus d'adaptation à l'époque post-révolutionnaire, que la noblesse a entrepris depuis la naissance de l'État belge, est désormais accompli" (p. 464). Le ralliement au régime mis en place en Belgique après 1918 n'est, pour une part de la noblesse, que circonstanciel. Une fois l'ennemi

17 Cf. LAURENCE VAN YPERSELE & ANNE-DOLORÈS MARCELIS (dir.), *Rêves de chrétienté, réalités du monde. Imaginaires catholiques. Actes du colloque, Louvain-la-Neuve, 4-6 novembre 1999*, Paris/Louvain-la-Neuve, 2001 et FABRICE MAERTEN, FRANS SELLESLAGH & MARK VAN DEN WIJNGAERT, *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'occupation*, Gerpinnes, 1999.

chassé du pays et le danger d'insurrection communiste écarté, réapparaîtra au grand jour, par le biais de la question royale, la difficulté pour cette frange de l'aristocratie d'accepter le système établi au lendemain de la Grande Guerre.

En privilégiant une approche individuelle du phénomène, l'auteur n'a sans doute pas toujours été à même de percevoir de manière adéquate les enjeux majeurs de l'implication de la noblesse belge dans la Résistance. Cependant, son excellente synthèse relative à l'Entre-deux-guerres et sa démonstration convaincante de l'ampleur du sacrifice consenti par tant d'hommes et de femmes appartenant à ce milieu, font incontestablement de cet ouvrage une étude très utile tant pour l'histoire de la noblesse, que pour celle de la Résistance.

*Fabrice Maerten*

FRANK SEBERECHTS

«*Tussen Schelde en Wolchow. Vlaanderen en het Oostfront*»

Brussel/Antwerpen, Globe/Perspectief Uitgaven, 2002, 199 p.

In de meeste omringende landen is men nauwelijks geïnteresseerd in een breed debat over de rol van de eigen landgenoten aan het Oostfront tijdens de Tweede Wereldoorlog. In Vlaanderen blijft de herinnering aan deze episode voort smeulen door een kleine, maar actieve schare van mensen die het aan den lijven of via hun ouders hebben meegemaakt. De wetenschappelijke geschiedschrijving heeft zich maar moeilijk aan de apologetiek van het onderwerp – hetzij in de vorm van naïeve idealisering, hetzij in de vorm van

botte verwerping – kunnen onttrekken. Dat heeft tot de merkwaardige situatie geleid, dat er enerzijds een massa nauwelijks ernstig te nemen literatuur over dit thema bestaat, maar dat er anderzijds nog veel hiaten in het wetenschappelijk onderzoek zijn blijven bestaan. Het boek van Frank Seberechts is, ondanks zijn verdiensten, een typisch 'Vlaams' boek. Het kon niet anders dan geschreven worden door iemand die zelf tot een generatie van jonge, kritische historici behoort, maar tegelijkertijd voeling heeft met de traditie waarin jarenlang over het Oostfront werd gedacht en geschreven. Deze voeling ontbreekt bijna altijd bij iemand die in het buitenland over dit onderwerp zou schrijven. Wie waren de Oostfrontvrijwilligers? Op de rugtekst staat te lezen: "Zij gingen om Vlaanderen en het christendom te verdedigen, om een ééngemaakt Europa te verwezenlijken onder Duitse nationaal-socialistische leiding, uit plichtsbesef of voor het avontuur".

*Tussen Schelde en Wolchow* is een begeleidend boek bij een televisiereeks op Canvas over de geschiedenis van de Vlamingen aan het Oostfront. Daarmee is het een handig overzicht voor wie zich wil vergewissen over de stand van het onderzoek over dit onderwerp. Dat levert, zoals de auteur zelf aangeeft, eerder een *status quaestionis* op, dan nieuwe inzichten op basis van baanbrekend werk. Het is een episode waarover veel wordt gesproken en die de verbeelding blijft prikkelen, maar waarover ook een tekort aan ernstige literatuur bestaat en waarvan veel facetten in nevelen zijn blijven hangen. Seberechts steunt voor dit boek vooral op het werk van Bruno

De Wever, aangevuld met materiaal uit licentiaatsverhandelingen en hier en daar wat verdedigende getuigenissen die over het Oostfront zijn geschreven. Ondanks alles wat er over dit onderwerp verschenen is, blijft er nog veel onduidelijk, en dat wordt ook niet door dit boek verholpen. Dit is waarschijnlijk ook niet de ambitie van de auteur geweest. Over precieze aantallen bestaat nog grote onduidelijkheid en over het sociaal-economische profiel van de Oostfrontvrijwilligers zou nog veel kunnen gezegd worden. Dat neemt niet weg dat dit werk didactische kwaliteiten heeft. Het is zeer toegankelijk geschreven en zowat alle thema's die van belang zijn – motivatie en werving, militaire aspecten, jacht op partizanen en betrokkenheid bij moord op joden, frontleven en slachtoffers, krijgsgevangenschap, terugkeer en bestraffing – kunnen snel en in een oogwenk opgezocht worden. Men zou wensen dat een boek dat een dergelijk breed publiek wil aanspreken, ook in het Engels of het Duits zou kunnen vertaald worden. Op zich is het 'Vlaamse' karakter van het boek geen bezwaar. Als men zich maar bewust is van de wat uitzonderlijke positie die men in vergelijking met veel landen inneemt.

*Georgi Verbeek*

## **VI. *Politique étrangère / Buitenlandse politiek***

PASCAL DELOGE

**«Une coopération difficile : Belgique et Grande-Bretagne en quête de sécurité à l'aube de la guerre froide»**

Brussel, Koninklijk Legermuseum, Centrum voor Militaire Geschiedenis, Bijdragen, 2000, 34, 395 p.

Geschiedenis herbergt talloze mythes. Doorgaans zijn ze ook erg taai. Historici mogen dan al doorwrochte boeken hebben geschreven die de grond waarop zulke mythes bloeien, hebben omgeploegd, ze blijven bloeien in pers en media, in vulgariserende boeken en in ministeriële toespraken.

De diplomatieke geschiedenis vormt daarop geen uitzondering. Ook hier tieren mythes welig, tegen beter weten in. Een daarvan betreft de historische vriendschap tussen België en Groot-Brittannië. Voor wie zonder geheugen door het leven gaat, bestaat er tussen beide landen een oeroude vriendschap die terugreikt tot de eerste dagen van het Belgische koninkrijk, versterkt door de onbaatzuchtige hulp die Londen in de vorige eeuw tot tweemaal toe aan België verstrekke toen het werd aangevallen – getuige de talrijke Britse militaire kerkhoven in ons land. De mythe zegt ook dat die vriendschap ergens bij het begin van het vorige decennium eenzijdig werd opgezegd toen, aan de vooravond van de Golfoorlog van 1991, de Belgische regering weigerde in te gaan op een Britse vraag om wapentuig.

Dat verhaal is wat het is : een mythe. Het verhaal van de Belgisch-Britse betrek-

kingen is er een van vallen en opstaan. Wrijvingen, meningsverschillen en wederzijdse hekel volgden op momenten van samenwerking, nauwe banden en politieke vriendschap, tegen een achtergrond van dikwijls fors uiteenlopende beleidsvisies. Uit het wetenschappelijk onderzoek weten we thans dat Londen er ooit aan gedacht heeft een Belgische koning van zijn troon te stoten, dat de Britse regering het idee niet ongenegen was om ons land te splitsen en dat *Her Majesty's government* niet gearzeld heeft Brussel bijwijlen bewust te manipuleren.

Wat niettemin overeind bleef was de nauwe Belgisch-Britse vriendschap op het einde van de Tweede Wereldoorlog. De Belgische regering in ballingschap, uit dankbaarheid voor de gastvrijheid die ze had genoten tijdens de oorlog, voerde een actieve campagne voor een West-Europese entente en zweerde enkel bij Groot-Brittannië om hiervan de leiding te nemen. Londen moge dan al niet zijn ingegaan op die Belgische uitnodiging, toch zou ons land – zo werd lang beweerd – tot ver in de jaren 1970 een uitgesproken Britsvriendelijk beleid voorstaan. Pascal Deloge heeft nu ook aan deze mythe een einde gemaakt. In een tien jaar durend doctoraal onderzoek onder leiding van Michel Dumoulin en gestoeld op omvangrijk bronnenmateriaal, heeft hij nauwkeurig het opbloeien en verwelken van de Belgisch-Britse vriendschap tussen 1944 en 1951 te boek gesteld. Het resultaat is een nauwgezette schets van de Britse steun bij de wederopbouw van het Belgische leger en van de Belgisch-Britse traktaties betreffende de deelname aan de bezetting van Duitsland na afloop van de Tweede Wereldoorlog.

Hoewel het panorama niet zo wijds is als het doctoraal onderzoek van Luc De Vos destijds over de Belgische militiewetgeving tussen 1830 en 1914, kan het werk van Deloge in zekere zin beschouwd worden als een complement op dat van De Vos voor de periode na 1945. Vooral de bezettingsperikelen in naoorlogs Duitsland lezen als een roman en stellen een vrijwel onbekende episode van de Belgische diplomatieke geschiedenis te boek, met ondermeer de tragikomedie tussen de Belgen en de Britten naar aanleiding van de gedwongen verhuis van generaal Piron uit zijn hoofdkwartier in Bonn om plaats te maken voor de nieuwe West-Duitse autoriteiten. Dat de Britten op zeker moment opperden om de eigenzinnige Belgische oorlogsheld *manu militari* uit zijn residentie te verjagen, mag dan al toegeschreven worden aan een wanhopige Britse militair, de episode illustreert overduidelijk dat het geen peis en vree was tussen Belgen en Britten in die dagen.

Ronduit fascinerend is de interactie die Deloge beschrijft tussen binnenlandse politieke tegenstellingen en diplomatieke consequenties. Zijn beschrijving van de manier waarop de Leopoldisten Groot-Brittannië associeerden met hun socialistische tegenstanders in de Koningskwestie en het ministerie van Landsverdediging de toenaderingspolitiek van het ministerie van Buitenlandse Zaken tot Groot-Brittannië doorkruiste, is zonder meer magistraal te noemen.

Pascale Deloge beschrijft daarbij op een originele manier hoe de sterke anti-Duitse en anti-Britse inspiratie van de katholieke rechterzijde hand in hand gingen. Hij verbindt dit vervolgens met

de verwerping door deze rechterzijde van Spaaks West-Europese ententepolitiek en de optie voor een meer 'soevereine' buitenlandse politiek, zoals die iets later tot uiting zou komen in de homogeen katholieke regeringen tussen 1950 en 1954. Het illustreert ten overvloede de stelling dat wie de buitenlandse politiek van een land neerschrijft, aan de ommezijde ervan de binnenlandse politieke situatie moet blootleggen.

Nieuw licht werpt Deloge ook op het Belgische dilemma inzake de te voeren bezettingspolitiek in Duitsland. Aan de ene kant wenste België geen echte bezettingsautoriteit te zijn, omdat het hierdoor verantwoordelijk zou worden voor het beheer en de ravitaillering van 'zijn' zone, maar tezelfdertijd verwierp het niettemin de onderschikking van de Belgische subzone, gelegen in de grotere Britse bezettingszone, aan de Britse bezettingsautoriteit. Het was nauwelijks bekend hoezeer sommigen in België – het ministerie van Landsverdediging, de katholieke rechterzijde met name, maar zij niet alleen – van oordeel waren dat de Britten het lot van de Duitsers belangrijker achtten dan de gevoeligheden en de belangen van hun Belgische bondgenoten. Wat Deloge hierbij echter iets te weinig uit de verf laat komen is de contradictie tussen deze (anti-Duitse en anti-Britse) houding en het officiële Belgische Duitslandbeleid dat vanaf 1946 gericht was op de inschakeling van Duitsland in een grotere (West-) Europese entente als gevolg van de klassieke '*sens belge des affaires*'.

Deze laatste bemerking wijst op een minder geslaagd aspect van dit werk. Het wetenschappelijk onderzoek, zowel

in eigen land als in het buitenland, is op sommige punten verder gevorderd dan Deloge lijkt te weten. Dat geldt bijvoorbeeld voor het Britse kat-en-muisspel met de regering Pierlot in 1940, waarbij gebruik werd gemaakt van de aanwezigheid, in Londen, van een potentieel alternatieve Belgische regering in ballingschap onder leiding van Jaspar en Huysmans. Hoe deze chantage afkleurde op de houding van met name Paul-Henri Spaak, is elders onderzocht, maar hierover lezen wij bij Deloge niets. Een opvallender lacune betreft de visie op de Sovjetunie in die dagen. Het is intussen geweten dat Paul-Henri Spaak – evenmin als bijvoorbeeld de Amerikaan George Kennan of zijn Britse collega Ernest Bevin – nooit echt vrees heeft gekoesterd voor een Russische militaire aanval op Europa. Zijn beruchte toespraak in het Parijse *Palais de Chaillot* in september 1948 ("*Nous avons peur*") moet, zo weten we nu, met een flinke korrel zout worden genomen, wat Spaak ook moge beweren in zijn memoires (Deloge merkt overigens elders terecht op dat diens memoires aanwijsbare lacunes bevatten).

Deze bemerking slaat ook op andere passages, zoals bijvoorbeeld bij Deloges beschrijving van de Britse politiek ten aanzien van respectievelijk West-Europa en de Verenigde Staten. Het is niet juist, zoals hij herhaaldelijk beweert, dat Londen onder Bevin tot aan de oprichting van de NAVO gestreefd heeft naar een derde blok tussen het communistische Rusland en het kapitalistische Amerika. In werkelijkheid heeft Ernest Bevin vrij vroeg (en definitief vanaf eind 1947) geopteerd voor een Atlantisch Europa, omdat hij – net zoals Winston Churchill – van oordeel was dat Groot-Brittannië enkel in een junior

partnership met de Verenigde Staten in staat zou zijn om enig gewicht in de schaal van de internationale politiek te werpen. Onder Bevin heeft Groot-Brittannië doelbewust dubbelspel gespeeld : hij gaf aan de overige Europese landen, waaronder België, de indruk te streven naar een West-Europees wederzijds-bijstandsverdrag rond Parijs en Londen, terwijl hij dit verdrag in feite enkel beschouwde als een tactisch opstapje naar een Atlantische Alliantie. Washington had Bevin, die zijn Amerikaanse collega eind 1947 voor het eerst gepolst had over een Atlantische 'federatie', immers te verstaan gegeven dat voorafgaandelijk de West-Europeanen maar het bewijs moesten leveren onder elkaar militaire afspraken te kunnen maken vooraleer Washington zich zou engageren in een Atlantisch pact. Op precies hetzelfde moment dat de Britten samen met hun West-Europese bondgenoten het Verdrag van Brussel ondertekenden, vergaderden zij in het geheim met de Amerikanen en de Canadezen voor de binding van de Verenigde Staten aan Europa. Dat Spaak gemanipuleerd werd, heeft hij nooit geweten.

Deloge erkent bij herhaling dat in de Belgisch-Britse relaties niet de veiligheidsdimensie, maar de economische dimensie doorslaggevend was. Door zich te concentreren op de veiligheidspolitiek verwaarloost hij echter tegelijkertijd iets te zeer de niet-militaire component van deze bilaterale relaties. Dat maakt zijn interpretatie van sommige episodes soms ontoereikend. Deloge merkt bijvoorbeeld, terecht, op dat de Belgisch-Britse relaties afkoelden naarmate de Belgisch-Amerikaanse relaties opwarmden. Hij situeert het begin van dat proces in 1949. In feite had het proces

van ontrafeling van de Belgisch-Britse 'vriendschap' zich reeds een jaar eerder ingezet als gevolg van uiteenlopende Belgische en Britse inschattingen inzake de doelstellingen van het Marshallplan. Tussen beide landen bestond van bij het begin een meningsverschil. De Belgen hoopten via het plan de economische integratie van West-Europa te stimuleren, wat door Londen werd verworpen. Beide visies botsten frontaal toen Paul-Henri Spaak zich voorgenomen had hoofd te worden van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), die moest toezien op de besteding van de Marshallgelden.

Spaak had hierbij de Amerikaanse steun, vanuit beider belang om, gebruikmakend van het Marshallplan, de onderlinge Europese samenwerking te stimuleren. Vanaf de oprichting van de OEES in april 1948 ontwikkelde er zich tussen Spaak en de Amerikaanse verantwoordelijken van het Marshallplan een nauwe band. Beiden streefden ernaar deze organisatie uit te bouwen tot de motor van de Europese integratie, door de versterking van de rol en de autonomie ervan ten opzichte van de West-Europese landen. Eén van de middelen die sommige Amerikaanse verantwoordelijken daartoe overwogen, was de benoeming van Spaak zelf tot directeur-generaal van de OEES. In augustus 1949 signaleerde Spaak dat hij interesse had voor het aanbod, zowel om persoonlijk redenen als omdat dit hem in staat zou stellen afstand te nemen van de Belgische politiek, die verlamd werd door de Koningskwestie. Hij botste evenwel op de formele tegenkanting van Groot-Brittannië. Deloge laat uitschijnen dat het de Britten enkel te doen was om de in

hun ogen cruciale rol van Spaak voor de stabiliteit van het door de Koningskwesie geteisterde België. Dat was slechts de helft van de waarheid. Londen vreesde vooral dat de benoeming van een persoonlijkheid als Spaak de politieke rol van de OEES te zeer zou versterken, wat ten koste zou gaan van de politieke onafhankelijkheid van Groot-Brittannië zowel als van de geprivilegieerde Brits-Amerikaanse relaties. Om die reden werd Spaaks kandidatuur tegen januari 1950 definitief opgeborgen.

Deze tekortkomingen hadden in de boekversie van Deloges doctoraal proefschrift kunnen gecorrigeerd worden. Maar dat doet niets af van het feit dat Pascale Deloge met zijn *Une coopération difficile* onmiskenbaar een lacune heeft opgevuld in de Belgische diplomatieke geschiedschrijving en een onverwacht nieuw aspect heeft toegevoegd aan de complexiteit van de Belgische binnenlandse politiek ten tijde van de Koningskwesie.

*Rik Coolsaet*